

ІВАН ЦТОВИЧ

„СЕМИРІЧКА“

(ПОЕМА - ЩОДЕННИК)

I

В дрібушечки стрічки черлені
Хмарки заплели. Десь чуть
Пісню, жалем — ой силенним! —
Овіяну... Хлопці печуть
Картоплю... Глибінь яка, просинь...
— А скільки до неба „верстов“?
Йвась впевнено: восьм! — Во-о-сім?
Теж скажеш! (Це Галя): сто!
— Ой, світе мій, як далеко! —
Тоненько Маруся: та це ж
Не долетить і лелека
І вмиль їй спахнуло лице.
— А церква росте... — Та невже-бо?
— Йй-бо!.. Ну і виросте аж...
(Подумала): аж до неба...
А що це у тебе? покаж...
— Нетямки. Ось прийдете в школу
Йй це визнаєте. (Пісня в сату
Все плаче)... Дак прийдеш, Миколо?
(Подумав). — Авжеж. що прийду.
Знайомимось... Ну, полоскочеш —
Йй за час воно зовсім ручне:
Ліпи з нього, втворюй, що хочеш,
Таке витворяти почне!

II

Почав: з дівчатами — з ляльок.
З хлопцями: з пужок, з дудок.
Гладив Омельок і Галіок
По білих голівках. Дмитрок
В нссу копирсав, ще чунав
Потилицю. (Любе... брудне...)
А що робилось у вухах
И сказати годі. Одне

Прийшло аж по'пуа в болоті
Й на шлейках штанці. Посадив...
Екскурсія в гай... Ну потім
Малюнки, слова, склади...
Де-хто надходив. Приносив
В очах — простори і синь...
А вже по золоту осінь
Мазнула кров'ю. Ліси
Стояли прозорі. Звали...
А ми з журавлями неслись
У вирій. Ліпили, співали —
Й смілишали... Й як колись,
В дитинстві, слово велике
„Мама“ — так „Ленін“ тепер
Казали й писали без ліку:
Страшенно псували папер...

III

Жовтневе свято. Вквіччали
Леніна чим хто міг.
Плахти співали, кричали,
Вбирали очі. До ніг
Жовто-гарячий, червоний
Лист: Інтернаціонал,
Яскрава симфонія тонів...
Прийшли Коммол, Комнезам.
Хтось чорним портрет обкутав —
Враз очі наллялись вщертъ
Тугою. *te salutant*
Крізь вікна, вітаючи смерть,
Горіли берези. Як юно
Альти дзвеніли. Й над всім
Яскрава майва комуни —
На заході... Рівно в сім
Вистава... Листом заліза
Десь вітри-бандити... А йвась:
— Хто руку за волю, малі! За —
Долю працюючих мас.
Й пішло... З протоколом лиш діло
Неладно: замість щоб писать
„Секлетаришко“ седіло
Й псувало папер. Порося!

IV

На всім ще трясцевий червінь —
А ми вже й за вставлення рям.
Лиш вітер бандит — ну й стервин! —

Сипне золотим вівтарям
(Мов Ротшильд) купу червінців:
— Моліться за мене — царя! —
Аж поки — повстання з провінцій
Розхристаних хмар... Догоря
В загравах присмерк. Морози
Цвітуть — філігранять вікно.
Портрет „Люксембуржечки“ Рози
Убрали в ялинку, в сукно
Червоне: тепло, затишно.
Всміхається з квіток Ілліч
(Ну й хитренький!): гарно вийшло
Цвіте рубинами піч —
Цміє... Пахне смолкозо
Дровами й ще чимсь таким...
Й враз регіт: Гриць помилково
Сказав: дважди дев'ять — сім.
Тут байки про різні дерева,
Про звірів... Пригрілись малі...
Плаче смола жинтарева...
Гриць: де-то тепер журавлі?

V

Он стовпчик у шапочці білій,
Червону щедрівку!.. Мороз
Дзвенить... Гілочки задубілі
Обсиплюються. (Почалось
З того, що, мовляв, п'ятикутна,
Не Вифлеємська вже нас
В комуно веде — у майбутнє.
Нам правди подай... ну й ковбас!..).
Карбівки тонкі філігранно...
Не тиша — акорд застиг...
Ловим прозорість старанно
В просвітах — квінтах простих...
А потім — у сніжки Напали
Буржуї на нас, як один —
З бомбами. Тільки-ж не спали
Й пролетарі всіх країн:
Вдарили, вліплюють в вуха,
За ковнір. Й з чобіт вже Лука
Витрушує. Де-хто чуха
Потилицю. Хго й сторчака!..
Аж в смерках домів зі свистом.
Сузірря „Ленін“ (це Віз
Назвали ми так) урочисто
Горіло вгорі... Розбрелись.

VI

Шедевр ювеліра — сніжинка
В долонці... і вже її — 'ма:
Розтанула... Чуйна, мов жінка,
Заслухалась в тишу зима...
Зліпили в мент п'єдестала
Й Леніна з снігу. А з криг
Трибуну й стілець. Пристала
Й Сільрада, Коммол прибіг...
Над свіжим погруддям прапори
Схилили; Сільрада (ну й Зав)
З промовами: вмер!.. Суворо
Марш жалібний ридав...
Потім — всі дев'яносто
„Ми діти Жовтня й весни“
Як grimнуть! Дружньо і просто
Слухав Іллч. З-за Десни
Вітрець повівав. Наш любий,
Наш рідний — чи чуєш нас?...
Скінчилось. Померзли й губи...
Ну, діти — на ковзалку!.. Враз
За Йвася — Семен; за Семена
Гриць; а за ним вже — всі.
Шумлять — ех просто-ж на мене,
Зирк — ноги й задрав вже Овсій.

VII

... А в класі сиділи в задумі
(Скресала десь крига Десни)
Заслухані в буйні шуми,
В прозорі шуми весни...
Гей, гайда на вулицю!.. галас...
— Ну — в „Землю і в Сонце“ — шумлять,
Враз сонце розперезалось,
Стало на рачки. Земля-ж
Круг його тюпцем. А місяць —
Круг неї — й пішло... — Та стій!
Тут сонце об землю. Сплелися...
А місяць — зверху Хотів
Підвестись — та де! „Не можна“ —
Кричить вже спід низу — мов сніп:
Зчинилось таке, що хто-зна...
Встали — й тут-же — за хліб...
А крига на кригу десь... Десно,
Вигулюйся: ти-ж не раба
І ми допоможем. Чудесно!
Яка красота, боротьба...

Ій струмнів — діток цих — замало,
Ій — моря!.. Вола, як вода,
Що сонце вже ю цілувало.
А діти як діти. Шумлять!

VIII

Хмаринка вогнем хлип-хлип! Ах
По липах — перлистий дощ.
В лопух! Л. поче. (Пилипу
Полоще штанці. Ну й дощ!).
Як вдариться-ж крига об кригу
(І пісня і радість і гнів)
Збіжить на другу! з розбігу!
Й в очах дітвори — у вир!
Й знов — виринула! „Так само,
Як ми в перемінку — дивись“ ...
Весь беріг луна голосами...
Проколює сонце наскрізь
Криги веселі. До моря!
У всесвіт... а там вже — гуляй!
Там — кров прапорів на Босфорі
Яскрава — й ні куркуля,
Ні пана. Лиш ти, протестанте
Вітре... А врешті — про лід
Стругнули таки — й „Повстаньте“,
Як завжди... Чудовий нарід!
Ще повними сліз очима
В синь колійки... Виплакавсь дощ.
(Пилип штанці — ну й змочило-ж! —
В руку — й додому. Дощ)...

IX

Сміх морщив синявки невинні
Цвів цвинтар цвіллю. Цвірінь.
Чвирия... Лице в ластовинні
Маруся до сонця, в синь
Там скреслого льоду салюти
Тут просвіти вікон — весна! —
Синню проймають! Прелюди
Жайворонок почина —
Перший. За ним дзвін маленький
Теленькнув. Ще більший: надбав!
Середній (баранчиком) бевкнув,
Великий ствердив: бав! —
І ми в океані згуків
Кричим щось — за дзвоном не чуть

В блакить простягаєм руки:
Гудуть і цвітуть і течуть
Річки металеві — у плесна
Блакитні... Вже скоро й гудки
Ревнуть хоралом „Воскресни!“
— „Воістину!“ — їм молотки
По штабах! Коли-то ще буде
Поки-ж що — за домну взялись...
Сміх, галас... підем до Сельбуду!..
Дзвонар: а чого завелись!

X

Тривожне щось, радісне з ранку
На дворі. Вітер вікно —
Навстіж! хляпнув! аж склянки
Посипались: в клас весняно
Ввірвавсь океанами галас.
Сонце — товсте дитинча
Бавилось і коливалось
В плеснах. Тіла мов струнчать
Під вітром... а там десь далеко
В імлі журавлі: курлю...
Трьохкутник ламавсь. Під клекіт
Вишикувавсь. (На риллю
Падала ніжна туга
Пісень воскресіння). А гей
Хлопці, дивись: он друга,
Он трегя... звились в дорозі
Намисто... в підкову — прозоро...
Блиснули... зникли... Ну тут
З Єгипту й до Чорного Моря
За ними простежили путь —
Ретельно. До речі згадали
Трьохкутники й ромб... (Оддалік
Крізь вікна — чувся — все далі —
Кларнетовий, різкий крик).

XI

Друзівство. Маленькі, інтимні
Їх тайни — такі земні —
Вже взнав я. Вони й цвіти мні
Й кохання своє — все мні.
Ось возимо копи. — Мо треба
Й компаса? — Ну то візьми!
(Це в подоріж до „крайнеба“,
В кругосвітню, значить, ми)...

Було тут героїство, звичайно
(„Шарахну — й леву амінь“)
Загін не здававсь одчайвно...
А коні між тим — в ячмінь...
— Он кратер (могила).— Та де він?
— А ондечки - он - он - но...
(Ви так географію, певен,
Егеж не проходили?). Но!
— А віжки - ж кому?— Та кому? На,
Семенко — в обое - ж дивись...
Пішла. заспівала комуна,
Подлив, коливаючись, віз...
Так роблячи, грались. Без лекцій
Вже вивчили річку і ліс...
А скільки набрали колекцій!
А як підросли, розвились!..

XII

Луна десь в долоньки — лунко...
Із тисячи шумів — немов
Струмок під дзвінким сонцілунком
Ручицями плеще... Агов —
В пасіку!.. Бджоли — чи струни? —
Гули, мов звучи на герць...
Бачили город комуни
В стилі ерефесер
Чудової архітектури
Й жодної лінки — бджоли...
— Ех, нам - би такої культури,
Йвасю! Ото - б зажили...
Ще в кузню зайшли. Дзвеніло,
Лящало залізо. (На жаль
Кувать не могли)... Як сміло
Брав клещами коваль
Веселу штабу — й аж бризки
Одскакували...— Гей, виходь!
А нащо потяг обрізки?
Ач жвавий! ... Зв'язали в завод
Пасіку й кузню... В віконце
День мов сліпучим свердлом
Свердлив. Як скрикнуемо - ж: сонце!
Схопились — і в ліс! Бігом!..

XIII

Вивчали комах з гумором,
З тонким співчуттям... Де - коли
Захоплювались мухомором

Дивним, як в казці. І йшли
Все далі: в Робінзонаду!
Нагулював гілки дубів,
Хмарок обдував кульбабу
Вітер. (Десь обрій вже цвів
Грозами)... Ну — чотирі
Сохи, підсохи — й шалаш.
Листячка зверху — (од чвирі): —
Нескладний трохи — та *наш*...
Я: уявіть, якої
Праці поклав наш дикун,
Поки втворив нам покої,
Аероплани, двигун,
Радіо... Йди в первісне
Й розгадуй! Лице в лице...
Панас: розгадаємо!... Й дійсно
Розгадували. Про це
То опух на лобі свідчив,
То вмазані в мед уста.
Щупали, нюхали; двійчи
Провалювались. Біда!

XIV

... Гниличками лозунги дивні
Накреслювали. Аж пільма
Зойкала. Йшли по чарівні
Комуни й так далі... Зламав
Лиш вихров Омелько настрій:
Як чихне!.. И враз голубі
Посипались з рук його айстри
Звіздопадом... Хай тобі!
Боїшся пільми? Маленька!
На руки: сердечко — тік-тік —
Б'ється... А вітер злегенька
Цілує долоньки осик...
А врешті таки заблудили,
Обсіли нас хащі німі.
Хто й плакати... Ходили-ходили...
(Галька мні руку в пільмі
Гладила)... Ну — заспокоїв.
Орієнтуймось. Саме
Діло покаже. (Такої
Халепи!)... Й раптом: бігме
Сторожка! — й бебех в канаву!
Ще добре, кажи, що в суху.
Знов помацки й знову — гаву!
Попадали. Що сміху!

XV

Вода в лопушку, як в долоньці:
Це — мамі: якби-ж не пролить...
Наш комплекс сьогодні — сонце,
Наш лозунг: невинність... блакить...
Мов п'яні — голівками: хто це
Впоїв нас маленьких?... Погладь —
Вже й спатки... (Чи знав Песталоцці,
Що квіти — це діти?)... Гулять
Живо!.. Як ніжно і просто
Запліднюються квітоньки...
— А я спід капустячка — „от сто!“
Й це скажете брехні? Які
Жваві!.. Ну — мусив (довчасно)
Тонко й про це. (Мовчать?
Ще гірше). Дивилась так ясно,
Так чисто... Миле дівча...
А потім купались. Ріка вся
Червінцями грала. Тут Кость:
— Злякаймо дівчаток! Підкрався
Та з кручи до них — шубовсть!
Голісінькі — вrostіч! Галюся —
Уплинь... Ну — про се, про те:
Вражіннями з ними ділюся,
А обрій цвіте та цвіте.

Київ. 1925.

М. ДОЛЕНГО

ВЛІТКУ

Н. Забілі

Чорний Пушкін став над Чорним морем.
Море пахло йодом та гниттям.
Порт зорів на сірому просторі,
Угорі в садку сидів я сам.
Потім довго потяг та підвода
Та сумні азовські береги.
Пам'ятав одеську теплу воду,
В мужній липень сповнену снаги.
Ніколи! Не відпочинок надить, —
Кров дідівські згадує жнива.
Солонцеві досліди й наради
І латинню повна голова.
Гей, вода солона та велика.
Мартини кричать. Блищить пісок...
П'яний вітер білу сукню смикав
І затримував перший крок.

Харків. 1925.

РУЙНАЦІЯ

I

Весною — тоді...

... тоді, як на землі зелений чуб росте. Лежала волохата гора й здіймались із її грудей білосиза пара. А за парою в долині під горою грілося с. Харківці (на Прилуччині).

Зовсім під горою в самій тіні відпарів печеричилась хатка. Їй було соромно своїх бадьорих сусідок, бунтівничих парів і всього життя — й вона хотіла заховатися в землю — входила. Підлогою вона вже зарилася по коліна в землю. Сміття було першою її внутрішньою ознакою. Стеля красувалася у рудім ластовинню і дуже вподоблялась долівці.

Стояла задерикувата піч, роззявивши свій чорний рот. Вона гнівалася на передпічне вікно, в якому просвічувалось тільки дві верхні шибки, а чотири були цілком замазані глиною.

В печі цвіли брови червоним цвітом маку. На долівці гралось двоє дітей: хлопчик і дівча. Коло лави вешталась їх мати — молодиця років 30.

Хата махнула клапаном і в серце її ввійшов господар Андріян Бігун.

— Ну що, як у тебе тут снідання?

— „Бачиш-же, що тільки зайнялось... А хіба вони що?”

— Вони то ще нічого, так воно-ж уже й час: сонце підбилося добре. І батько гнівається... А вони теж клейзають топорами...

— Скажи, що зараз... Там уже збреші: скажеш — перший раз перекинула...

— Ну, мені ніколи тут „розхажувать” до їх. Готов поскоріше, а я схожу в волость. Нащось кликали. — Він поглядив у карманах старих піджаків, жілеток, помацав чогось за образами й зараз-же вийшов.

Сонце все дальше й дальше дралось на скляну гору.

Прийшли снідати.

— Треба-б, Мотре, снідять раніш готовить, — сказав батько.

— Та це вже звиніть, люди добрі — так вийшло.

— А то воно й нічого, а воно те... — прибавив батько, — воно помилка, а треба було-б те... те...

Старий скинув із себе рясну свиту, коли вже майстрі всілись. Дивіться на батька, йому років 57, широкі білі, матністі штани як у туркота, біла сорочка (не подумайте тільки, що чиста) зав'язана стьожкою з рудої тряпки. Низький зріст, незграбна одіж, густа кучерява сива борода, червонясте обличчя й меткі рухи завжди викликають одно й те-ж уявлення. Завжди він викликає уявлення напівдикої гори, де багато вітряків, тільки в тих вітряках не зерно мелють на муку.

а товчуть тютюн у великих ступах і за господаря мірошника в них цей бородатий дідок.

Звуть його Самсон.

— А де-ж Андріян?— питає свекор.

— Пішов до волости, чи що...

— А так, хай сходить, як кликали, як те... воно конешно й нічого, да тепер така власть, що зараз те... не пропустить те... те...

Подякувавши, вийшли. Старий пішов товкти тютюн. Незабаром повернувся й Андріян, повний гніву.

— А що.. чого там кликали... питає Мотря.

— Не знаєш їх... Деруть усе... розважають...

— Це знову якесь лихо...— В Мотрі встали всі думки навшпиньки.— А що-ж там?..

— Та землю мабуть одберуть на білоцерківському полі... Так тільки-ж чорта їм у зуби.

— Не сперечайся геть із ними... Нам ще треба жить, а ти знаєш, як тепер...

— Знаю, знаю...— клапанувато говорив Андріян.— Ото тільки попустись їм, то й кататимуться, як діти на лошаті.

— А хоч-би й одібрали, так що? Там одберуть, а на своєму дадуть. Тут ще ближче й зручніше буде.

— Дура ти, от що... „Дадуть“... Гляди, то дадуть у лоб... „Куркуль“ скажуть, а не „дадуть“. Та я й не хочу тії дальньої.

— Та які-ж ми куркулі, лихо його знає?

— Їх спитай...— Андріян по лавах перекладав лахміття й сам не знав, чого він шука. Вся увага його була прив'язана до поля, до влади.

— А батько нічого не говорив?

— Нічого...— Задумливо:— Так це вони нам і жита не дадуть там сіяти?

— А думають... дак лиху годину... Батько з майстрами пішов?

— Не знаю, куди вони...

— Ну добре..

— Куди-ж ти...

Андріян перевів на неї очі.

— Я тебе хотіла спитать...

І замовкла.

— Що?

— Чи не можна-б... там трохи той...

— Та кажи-ж що, — гнівно питав Андріян.

— Та ото ж у нас снідання коли виходить... А все через паливо.

Це з тиждень ходила в луг, а тепер уже й сил нема.

Андріян дивився підозріло, промінюючи гнів.

— Як-же... гноєм топиш, коптиш димом страву. А якби такі дровця були постійно...

Андріян зригнув.

... то воно зовсім не те.

— Ну, так що-ж? Де-ж я возьму?..

— А хоть-би й тріски з дерева на хату: скільки тешуть... Де ти їх діватимеш? А топить нічим...

— Та ти розумна, я знаю...

— А що-ж...

— Ти-б раділа, коли-б я й дерево перевів на піч. А грошей треба, так тобі про це й байдуже. Ти не знаєш, скільки їх треба на хазяйство. І на те, й на те, й на те і все гроші... Так де їх брати? А ти тріски топоти. Може-б коли торгував яку копійку в городі, так по твоєму потоці.

— Ну так не кажи-ж, що снідання пізно!

Мотря відвернулась і почала розривати вильми недогарки в печі.

— Ну гляди-ж мені, підривайсь, то зробим хату...

Андріян вийшов.

— Мамо, а чого-то батько гнівається?

— Він такий, що йому нічого не можна згадувати... Та він так дітки. Він не гнівається...

Діти боялись, коли Андріян був розгніваний, бо він бив матір. Мотря лихі думки мала за Андріяна.

„І невже не можна брати трісок на топливо? Не комусь, а собі... Знає-ж, що топоти нічим, страву портиш, людей обурюєш — і не можна...“

„Ну хоч-би дрібненькі, ті, що на базар-же він не повезе, я це добре знаю. Хоч-би вже ті!.. Так і тих-же не можна. Все на базар, усе на базар. Все гроші, все гроші. Лиха його година знає, де воно їх думає діти. Солить, мабуть... І так уже над тією копійкою труситься, як кіт над мишею. І діти голі, голодні і босі, й само не їсть, і все гроші й усе копійка до копійки. Коли вже воно ними наповниться? Мабуть, вже тільки труна вдовольнить!“

„А так: перевела свій вік і діти ще мучитимуться. А через що? Дурна — людей послухалась „вони хазяїни, в їх буде“... А воно чорти в їх будуть. Хіба в їх коли було що?.. А так: як ганяв їх батько, так і вони ганяють, а зїсти, а вдягтися, а одпочити, а... а словом пожити по-людському, не так як скотина, так цього не жди в їх. А так: вік робитимеш, мучитимешся й у злиднях умреш. Де-ж пак: жаліє трісочок на їжу... Та це... чорги його батька знає що... це просто господи... Тьфу... ще через таке стерво грішиться буду словами“.

„Очі були, як виходила заміж? ну, тепер ні на кого гніватися — звертати вину. Сама винувата. Вийшла за гризунів, так тепер обсмоктуватимеш ціле життя ті кістки, що гризуть собаки. А за це, як умреш, то в очі плюнуть тобі твої діти, що не вміла їх виховати, що сама не жила, й їх не навчила жити“...

Подібні думки чим раз більше опановували її. А тут ще з-за цих злиднів виринало дівоче життя. Воно було не зовсім гарне, але далеко краще за теперішнє. „Хоч-би ж уже й злидні, недоїдання, втома, лайка, та хоч-би коли він ласкаво подивився, всміхнувся, слово сказав привітне, а то все одно як із наймичкою. Все він склада ті плани. Все склада, все склада. Коли вже він думає й жити?..“

— Ей, Мотря, — гукнув старий у вікно, зирнувши знадвору. — А що, ще не повертався Андріян?

— Ні, не було. Е, помиляюсь, був, та пішов.

Не витерпіла — вийшла.

— А що? може дуже треба?

— Ні, не дуже. Та я хотів те... Порадитися хотів, Мотре... те... те... Ну, хай як він прийде, то тоді вже ми те...

Нахнюпив голову, руки під ряси й „те“...

На вулиці зустрівся з Андріаном.

— А я тебе те... Де це ти був?..

— Та ходив...

— Тут планок трапляється, Андріян, дак чи не можна-б його те...

— А який планок?..

— Жид пропонує сто десятих землі в оренду — поцінно.

— Глядіть, у жида поїдеш... А яка це земля?

— А там, де то він узяв у радгоспі.

— Ну да що-ж із неї?

— Скотини можна взяти на випас. Та він сам і скот пропонує, тільки бери.

— А плата?

— Хліба треба зразу 70 пудів, а в-осени 50 пудів, оце й уся умова.

— Що-ж, валяймо!..

— Іди-ж ти зразу до його та зроби умову, а я те...

— Добре.

Планок був підходящий, так що вагатися не приходилось.

— Ну, Мотре, давай обідати, бо треба спішити.

— Куди це?

— Дільце є.

— Яке?

— Землю беремо у оренду в жида, дак треба йти робити умову.

— А з ким береш?

— З батьком.

— Все з батьком та й з батьком. Що з того, що ти на батька робиш, а брат прийде з салдатів та й поділить усе?... А діти хай... Ти хоч-би раз на віку набрав їм крамові вбрання. Ти в городі часто буваєш, купи пожалуста шибок, ато аж соромно від людей, вже скоро глиною замажемось зовсім.

— Ти тільки про це й думаєш. Про шибки, про дитячі сорочки, а он грошей нема, так те тобі дарма...

— Да вже-ж і не ходити їм, як циганятам.

— Одна лиха година: шибки поб'ють, сорочки порвуть і грошей не буде.

Андріян скоро перекладав борщ із миски в рот.

— Ну й батько! — говорила вже ніби про себе Мотря: — копійки жаліє на свою дитину витратити.

— Мовчи-ж там коло кочерг.

— А звівно — й слова не можна сказати...

Хопив картуз і спішно вийшов.

— Мамо, мамо! А що, татко купить мені штанці?

— А мені спідничку?

— Еге, купить, — муркнула Мотря. — Ваш батько жиденятам скоріше купить.

Діти похнюпились.

— Чого ви як сичі? Батько в вас такий...

Діти в плач.

— Ну годі ж, годі. Мої хороші! — Вона звела їх білі головки до купи, як дві розквічані квітки.

Діти ще більше заплакали.

— Ось я вам накуплю всього. Батько такий, що не хоче, а я накуплю. Я накуплю всього моїм хорошим; всього, всього. Тільки не плачте, дітки, — й жадібно впилась у їхні чола.

— І коника, мамо, купите?

— І коника куплю, а Тетянці — ляльку.

Діти підняли свої ясні заплакані очиці, зрошені квітки вранішньою росю.

Глянула мати на їхні безвинні очі й у самої замулили сльози. Вона погладила їх по голівках і пішла до своєї праці.

Діти знову загрались.

Ім ще не спадало на думку, що батько не жаліє їх, що мати плаче над кожною роботою. Вони будували свої хатки так само до самозабуття, як їхній батько будував „планки“ господарчого характеру.

Розвалювались хатки дітей. Вони знову їх будували. Розвалювались проекти батька, й він, як біснுவатий, будував другі. Валились дитячі хатки й їм була втіха. Валились господарчі „проекти“ батька й усякий раз своєю руїною падали на дитяче життя: на дитинство, юнацтво, молодість і навіть старість. Кожна руїна батькових проектів лягала й засмічувала, загнювала, розкладала життя двох молодих істот.

Що їм, малим, було до того, що останком після руйнації непотрібних планів батька буде сміття, а разом і зміст їхнього життя?

Що їм до цього? Ніщо... А чим вони винні, що їхній батько не живе, розкладає свою істоту для угноєння інших, плодить малих істот і їхнє життя також розкладає для угноєння інших... Що вони винні, ці малі істоти, перед історією людськості, що не можуть жити так, як людські? Які причини, й хто має право забирати життя двох малих громадських істот у жертву маньяка господарчих проектів? Громадський обов'язок, чи кровні зв'язки батька й дітей? Ті зв'язки, що тисячоліття сковували молоді істоти, їхні сили, задавлювали розвиток громадянина. Ті зв'язки, що тисячоліттями засідали голови великих мозків? Тисячами мелодій переливались на вустах поетів? Це ті зв'язки?... Це сили старих ланцюгів сковують молоде покоління?... Це вони вимагають тисячі жертв? Хто може відповісти на ці запити тисяч нещасних закутих істот?

Напружені м'язи бряжчать ланцюгами віків. Стогнуть і ридають покоління. Мільярдно шлють запити історії: „Коли ти нам даси свободу?“ Із муками, в розпеченому гніві волочуть ланцюгами покоління, шукаючи свободи. Стоїть історія сумна й дивиться на муки мільярдів своїх синів. Заковані кричать, шматують ланцюги й простягають руки до своєї матери... Ідуть покоління, бряжчать ланцюги; вогняться пориви, мільярдяться запити, вмирають дні страждань.

Дні за днями падають у чорну глибину. Ростуть гори позаду, а напереді виступають свіжі дні на бій.

Із випарів мук, із вістрів мечів, у чорнястому полум'ї родилась дочка історії — Революція. Горда, надхненна, сильна, непоборна — огненна!... Рубнула мечем ланцюги й віковічних невільників направила в бій за життям.

Дні за днями у чорну глибіню, як білі сніжини із неба на землю. Революція крок за кроком одвойовує життя, а під горою, в тіні весняних відпарів, граються двоє діток засмічених руїною батьківських проектів.

— Дядьку Андріян!.. завтра в громаду! — гукнув чийсь голос у двір і пішов. Андріян не чув і не знає. Його мучить оренда, його мучить млин. А що млин? „Планок!..“

— Андріяне, на завтра гукали в громаду.

— Умгу, — озвався на голос замкнутим ротом Андріян, а сам між проектами, як у вовковні.

— Ну, так що? підеш?..

— А ну їх під купу з їхньою громадою, не дадуть і подумать. Піди до їх, щоб сказали: в тебе треба забрати на білоцерківському...“

Андріян між проектами літав думками, як на білих божевільних конях. Прилетить до одного, аж тут сліди революції на потрошених ребрах проектів. Він кидає руїну старого й вихором несеться до іншого. Спокійно бути без проектів він не може, в нього скрізь і завжди гадюка ссе серце й просить проектів.

— А як думаєш із грішми? — питає батько.

— З якими?

— А з тими, що в касі.

— Да думаю — ж млинок купити.

— Ще може не дадуть? Скажуть, при Миколі клав — у Миколи й бери — і що ти зробиш?

— Та й я вже про це думав, так тільки нічого — зробим. Я балакав із одним служащим, так каже: можна. Звісно, йому щось прийдеться перекинути.

— А то вже можна й те... аби він те... те...

Андріян ніколи не говорив довго з старим за якісь проекти. Вони збігались перекинутися словом, лише плануючи який проект, а в деталях вже кожен обдумував сам.

Їх обох все і завжди однаково торкалось у винаходах і деталізації проектів. Для них руйнація їхніх проектів також необхідна, як і складання їх.

Для людини попоїсти, напиться, подихати повітрям, а для Андріяна також необхідно „скласти проект“. Як інстинкт голоду в кожній людини кричить: „дай їсти, задовольни“, так само в природі Андріяна був гад, що сичав, труїв життя його й дітей й кричав: „задовольняй мене проектами“. Страшна та сила! Вона володіла серцем і розумом Андріяна. Вона керувала рухами. Вона наливала його серце жовцю, гнівом, у очах запалювала кров, вбивала самовизнання потреби жить. Вона була його пан, а він її раб. І сказати що по-за її волею він не міг, а тим паче робити. Часто люди бачили, як Андріяна справді не було, була його сама тінь, а ззаду ходила могутня сила, що керувала рухами, його тінню. Примушувала складати проекти, ненавидіти жінку, дітей, любити гроші, не помічати людей і навіть себе самого. Вона, владарка, виснажувала його тіло, запалювала його якимсь чорним смердючим огнем і він горів на жертвеннику революції, як жертва історії.

Дні за днями в чорну глибіню.

Революція йде.

Андріян уже не біга, не ходить між проектами, а лише несвідомо снує мрії на них, ходячи наосліп — помацки. Йому треба, неминуче треба впорядкувати проекти, інакше він не вибереться з них... Ранок...

Хтось положив на обрії відрубану голову тигра. Кров грає на обрії плямно, кров заливає обрій, кров капає на землю. Лежить голова, розчепіривши вуси в небо, лежить, кров'ю сходить — біліє...

... А день все більше дніє...

Під горкою, в ярку, як у колисці, лежить Андріян. Плете проекти, думи колише.

Люди проходять — думають, що сонний.

Люди проходять — думають, що хорий.

А в Андріяна...

... мінливо грає обличчя.

А в Андріяна: під білою шкурою тремтять жили, холоде кров, мармуріє тіло...

„Так, так, — дума Андріян, — головне революція й радянська влада. Це мої вороги. Це руйначі моїх планів. Ну, вже-ж і я вирвусь із-під тебе, революціє. Оце мізер'я я переживу. Що мені ці п'ять десятин батьківського? Я розверну господарство в п'ятсот десятин; придавлюючи на п'ятсот, говорив Андрій. — Що мені хата... Оцей гадючник, курник? Що?... Я не можу вибудувати собі світлиць?... Що?... Я не гідний?... Я вже почав будувати хату, зосталось тільки вікна зробити та меблею обставити... Тільки нащо мені хата на тому городі?... То-ж город не зовсім важний. Положим, на йому який багатирич та й жив. Та я можу по-за цим і другий купити. Що мені таке? Куплю другий город, вибудую добре. Накуплю скотини, наберу в оренду землі, відкрию бурякову й тютюнову плантації й буду пахати буряк і тютюн і здавати у город. Хлібом тепер не вигодно. Он богданівський батько так 1000 карбованців вигонив на 1 десятині тютюну до війни. А я що! Хіба не зможу? А хліб який і пахатиму, так сам не оброблятиму. Куплю молотілку, справлю паровий млин і кончено. Коли-б тільки гроші не пропали — ті, що в касі. Ото біда! А тут ще жид крутить гроші за скот. Ось скільки пройшло, а він все: „ось зараз, ось, ось...“ Чорт його знає, коли в його буде той „ось зараз“.

Думки порвались. Довга порожняча просторів, довга порожняча Андріянової душі — довга павза... Андріян прилип холодними очима до широких просторів, до глибокої сизи неба. Настав перебіг думок... Знову...

„... А що, як радянська влада й справді довго продержиться... Тоді-ж і земельки не можна буде купувати... Ну, тільки цього не може бути... Казав мені один інтелігент у городі, що український рух іде сильний. Я-ж і сам приймав участь в українзації ще в кінці війни. А тепер, я думаю, там щось серйозне роблять. Уже в Петлюри голова не клоччям набита. Та й взагалі, „освіта“ не должна подгадити. Та хіба тільки „освіта“, а й усе-ж православ'є? На його-ж гоніння яке зараз. Я думаю, що вони цього не подарують. І підійметься весь люд православний на врага й супостата та й підіб'є його під ноги. Амінь“.

Андріян зараз стомлений і не хоче бродити між проектами. Йому треба було спочити. Але кожне випущене його раніше слово

породжувало тепер нових без його волі сотнями. Слова роїлись роями. Роїлись і сплітались у проекти. Сухі кістки проектів Андріяна навалювались на мозок Андріяна, кололи в обличчя, сипались потрохом у кров і засмічували жили. Чувся біль. Йому здавалось, що він спить, а хтось узяв його на руки з клаптем поверхні землі й кинув у глодовий куш, так що тисячі вістрів уп'ялись у його шкуру. А потім хтось бере його з кушем і кидає в проточну воду. Річка біжить, куш несе, гойдає Андріяна й полоще кров. Далі йому ввижається, що він не з білого тіла, а з мармуру і що його кров випив куш і виполоскала річка. Бредні плелись. На обличчі захолюювали сліди втоми, а тиша ярків грала безголосний марш засипання під супровід цвіркунів...

А дома...

... а дома діти, а дома жінка, а дома ниють, а дома плачуть, а дома в огні розквітчуються злидні...

Прийшов старий додому.

— Мотре, а Мотре! А-а те...

— Чого?

— А де Андріян?... те...

— Шляється десь... А хіба я знаю, де він ходить?

— А треба було-б його...

— Нащо?

— А... те... Треба було-б писемце прочитати. Мабіть Іван щось пише... А тепер те...

— Так сходіть, хай хтось почита, або подождіть, може Андріян повернеться, воно вже вечоріє.

Старий не витерпів — сховався до людей. Прийшов.

— Що-ж він там пише? — питає Мотря.

— Кланяється. Пише: „не журіться, я скоро приїду додому зовсім“.

— Да вже-ж людські майже всі дома, а він чогось забарився.

Старий знявся і пішов. Мотря лагодила дітям вечеряти.

Ніч підкралась і встрелила біловолосого дня. Впав і руки розкидав. Лежить мертвий.

Бризнула кров із серця дня на небо й засвітились зорі. Такі-ж чисті — не тмяні, як і цятки крові з жертви історії...

Дні за днями в чорну глибину...

... Виростають з глибини гори...

II

... Революція з мечем в руках очищає шляхи історії...

Троцаться устої старих громадських укладів. Люди, як на пожарі, метушаться в погоні за своїми правами. А Андріян?

... Андріян з проектами.

— А подождіть, дядьку Андріян!

Оглянувся.

— А що таке?

— Моє шанування вам, Андріян Самсонович, — тиснучи його руку, говорив молодий інтелігент.

— А-а, доброго здоров'я вам!..

— Прийдіть, будь ласка, сьогодні до нас на засідання, бо т-во „Просвіта“ зовсім розвалюється. Той там, той там; той те, той те, а той ще инше й розійшлись зовсім. Просто—умирай „Просвіта“ ганебною смертю тай тільки.

— Я-б з дорогою душею прийшов-би, так ніколи.

— Андріян Самсонович, та це-ж на громадську роботу... Тут треба вже пожертвувати...

— Вірте, Степан Григорович, совісті—ніколи... Я-б ніколи не відказавсь. Так... В другий раз, будь-ласка, хоть і на цілі сутки...

— Що-ж у вас за робота, дозвольте узнать...—пом'якшено цікавлючись, питав інтелігент.

— Та лошиця десь ділась. Ось уже другий день нема.

— А то вже таке... Так-що не можна?..

— Ні! вірте совісті.

Невдоволений інтелігент хотів йому прочитати на поверхні землі своє незадоволення, але крутнувся, щось замимрив і пішов. Проїшовши...

— Ну, до побачення...

— Побажая вам...

Два товариші розійшлись своїми стежками. Андріян пішов у поле.

Широкополі простори, розпустивши поля й накрившись тишею, спали. Довго він топтався по тиші. В цей час поля здавались якимсь величезним музичним струменієм і Андріян у них був, як зблужена муха. Кожний його рух бив по струнах поля й воно грало мелодії...

Ішов і прислухався...

Припинення Андріяна й тиша полів були екраном, на якому тримали струни його серця й полів. Він боявся. Невідомий для нього рух—була для нього руїна його-ж проєктів.

Нарешті лошиця знайшлась...

Веде...

Як змії вискочили з яру верховні й вихряться до нього.

Тримить...

— Сто-ой... бандит—як сталлю рубонув по тиші—куда ведьош лошадь...

— Я... я... я не бандит. Я, господа...

— Какіє там „господа“. Беріть у него лошадь,—громно приказував старший верховень.

— Да слухайте, товариші, я-ж не бандит... Я сам бандитів ловив...

— При Ніколає?... Отправляйся-же к нему.

— Ну, беріте лошадь.

Ті осідлали й один пересів із підбитого на неї.

— Да товариші, людочки! Верніть, пожалуста... Я бідний... У мене немає більше й хвоста...

— Довольно розговарівать. Поворачивай...

Тільки свиснули...

Стоїть Андріян, уп'явшись очима в бандитів...

Що йому робити? Він не знає...

Ось тонуть у яр...

Куди?... Що?... Як?... Ага!.. В село...

Направився і скорими кроками почав сікти поверхню землі. А ззаду?..

... А ззаду тиша полів звучить хаотично.

— Ну що, як?.. — пита старий дома.

Андріян мовчить — думає.

— Так як, Андріяне, лошиця?..

— Не згадуйте!.. Бандити забрали...

— Справді?.. — лячно питає старий.

— Ні, брешу, — сердито сказав Андріян.

— Що-ж його робити? Треба купувати другу.

— А треба. Я зараз іду в Пирятин до Люлі Агроновича.

— А-а-а!! те... те... те... Щоб йому добра не було, те... те...

Андріян пішов.

Він не міг помиритися із грабунком лошиці. Це для нього такий удар був по проєктах, якого він ще не знав. Але простити цього фортуні він не міг. Думки його кресали гнів. Йому здавалось, що він ось-ось візьме бандитів у руки й потре одного об другого. Це все він дуже добре уявляв і силі своєї уяви додав ще скреготом зубів. Ішов і кресав, а іскри сипались і розпалювали голову...

Вернувся...

Діла — проєкти...

— Дак як бог обрадував? Де?.. Як?.. Скільки?..

— Да хай його чорт візьме!.. Сказав, що коні через тиждень будуть, а зараз нема. Забрав тільки завдаток.

— Погано, погано, те... погано, те... хм... Треба ще сьогодні сходить на сходку — гукали на кооперацію чи що... те...

— Оце як раз — тільки на „кооперацію“ тепер ходить... Лошиці нема, а я на „кооперацію“ піду.

— Треба-б: все-б таки була піддержка і нам... те...

— А-а, лиха година її не візьме...

— Ну, то як хоч... те... про мене хоч і те...

... Пішов...

А Андріян?

... Андріян був у казковому оточенні. Кругом його було безліч неживих і живих речей. Все рухалось, лише він був перенесений мрією на крилах „проєктів“ у безлюдну пустелю, у безкраї береги. Хто знав ті береги?.. Його божевільна фантазія. А він?.. Він не знав. Він носився в туманах цього „невідомого“, цього „мертвого“, цього вічно-движучого всесвіту, цих скованих берегів його простору проєктами. Що він знав?.. Нічого... Він лише почував, що б'ється грудьми в граніт берегів...

Він був мертвий, чи живий?..

Його античне обличчя було спокійне, мертве й холодне... А на білому обличчі виступала роса втоми. Чи приходилось коли кому очити на мармурові росу його полум'яно-кришталюного серця?.. Це було в людини „серед безлюдних просторів“, це було в Андріяна, закованого проєктами в невідомі береги гранітних скель...

... Дні за днями в чорну глибіню.

... у глибіню, дні, чорну... падають...

— Біда, Андріяне!

— А що таке?

— Переказують, що білоцерківчани косять наше жито.

— Та не може бути??

— Йй - богу правда.

— Оце зараз?

— Зараз.

— Ну, я... я... ім... А - а - а... чорт його знає, з такою властю.
Я... я не знаю, що їм зроблю.

Андріян палав іскрами й гоготів гнівом.

До дверей, каменем вернувся. А потім:

Ну, а що - ж потім?? Та що ще тут думати?...

Хапнув двері, кинув і вийшов із хати.

Та куди - ж ти? — питає Мотря.

— Я їм покажу, як косити чуже жито!..

За кожним словом у нього тисячно вилітала з рота гаряча слина.
В куточках рота шумувала й росла піна.

— А - а - а!.. на чуже коли - б усе... А!!!

— Та слухай, вернись... Вони - ж тебе вб'ють...

— Що?.. Вони?.. Мене?.. Вб'ють?.. того, що живе своєю пра-
цею... вб'ють? За те вб'ють? А я?.. Де я буду?.. Мовчатиму?..
Ех!.. ні, чорта з два я їм дамсь у руки... А, що тут час переводити
із бабою.

Залізною придавив на голові бриль і дременув. А вона наздогін:

— Андріане, та вернись. Що ти?.. за десятину та ще голову
положиш?

— А!.. — сталью вдарив у відповідь. — Мовчи!..

В полях шлях вився до с. Білоцерківцеь. Від Харковець Білоцер-
ківці були за 12 верстов. А поля білоцерківські від Харковець за 7 верстов.

Вибіг у поле й помайорів шляхом.

Не дійшов, а долетів.

Як побачив ізкошене жито, то так і завогнів. По шляху долітав
не Андріян, а стовп жару, запечатаного в людську подоби.

Долітав цей стовп, світлючись, і сипав згуками підстреленого тигра.
Летючи, стоголосив...

Що думав цей стовп робити, було нікому невідомо, лише кожен
знав, що він кинеться з усім запалом на тих людей, що косять жито.

А Мотря?

... Мотря дома бігала й не знала, що робити... Вона лише одного
бажала: визволити Андріяна. „Де батько“? вона цього не знала.

Ось і батько.

— Таточку, голубчику, біжіть за Андріяном на білоцерківське
поле, бо там - же його вб'ють. Ой, біжіть - же, біжіть... Та скоріше
таточку, біжіть, бо вб'ють.

— Чого? чого?

— Та... ой... жито... побіг...

— А - а?... те... те... те... чорт - би їх забрав... чорти!

— Біжіть - же, біжіть, бо вб'ють.

Старий пошляхував наздогін.

Прибігає, аж лихо... Андріян лежить закривавлений і ледве дише...
Водить очима, хоче щось сказати, але не може... Чорні очі Андріяна
як дві ластівки, що хочать полетіти, — то виглянуть, то заховуються
за брови - хмари. Губи щось говорили. Розібрати було ніяк не можна...

Старий дістав підводи. Везе потрошені проекти додому. Це була повна руїна людини, в якій містились неуловимі „планки“.

— Ну, що вони з тобою робили... Скажи мені, мій синочку... Мовчиш?..

Тільки дивиться в небо — цю порожнечу боротьби...

Згодом, проїхавши:

— Ви нащо віддаєте мою землю?

— Що ти говориш?.. Ти бачиш, хто перед тобою, Андріане?

— Я вас знаю, це ви — здирщики. Ви в мене землю забрали... не займайте мене... ой не займайте мене...

— Та що це ти говориш, Андріане.

— А-а, марш від мене, мошенники...

— Це він уже забалакується, — подумав батько, — як-же — голову так потрошили.

— Ну вже й сукини сини, безсовісні.

— Хто, я безсовісний? Я?.. Ви?.. Тікайте, бо я вам косою голови позрізую. Тікай уся... Провалюйся крізь землю... Чи це ти, Мотре?.. Гетьте! Гетьте! Ти, Мотре! А Андріан... Хух... де я?.. Ти моя... поклади мені на голову руку, мені хочеться бачити тебе, ага, так, так, дивись мені в очі...

Самсон кладе свою руку на його лоб.

— Ой, приберіть, приберіть оці гадюки! Скоріше, Мотречко моя дорога... тікай, тікай!.. гадюки до твоєї голови!.. Тікайте, тікайте! Ой, приберіть, приберіть руки!.. чого це вони мене — тягнуть за поли?.. Ой, людочки! вирятуйте! Мотре, скажи батькові, хай сходить до Агроновича й скаже: я його вже не лаю — простив. Хай йому й гроші, хай тільки простить мене... Ой! Ой! Беріть весла, переплинемо... Стой, стой! А чиї це човни кругом нас?.. Хлопці, на нас атака. Стой!.. не розбігаться... Стріляй!.. Куди-ж ви... Підожди... Куди ти поїхав на мій кобилі? Стой, бо застрелю! Тату, тату... ловіть їх, переймайте!.. Ой, поїхали, поїхали!.. Беріть за повода, да не туди... Стой, стой... Стой, бо стріляю... Ой, таточку-ж мій дорогий, як-же я вцілів... кхм, кхм... — плаче...

Довго ще дорогою та руїна пускала відгуки своєї боротьби. Це було щось нікому невідоме, це було шмаття трагедій з життя Андріяна... Нарешті дома...

А дома спіють сльози...

Тільки побачила Мотря Андріяна, то мов буря струснула її й мільярдно сипнулись сльози...

Це були сльози з парів мук, ненависти й гніву довгих днів, утоплених у злидні, в трагедію. Мільярдилися вони на ту руїну проєктів, із якої розквітли...

Дні за днями в чорну глибіню...

Андріан вже де-що розбирав. Кінці де-яких фактів уже міг сточувати у одно кільце...

Ходив і нанизував у разки свої потрошені проєкти...

... Ходив...

... Нанизував...

... Андріан...

Що - вечора небо цвіте гвоздиками, а на землі...

... а на землі цілуються ножі.

Стоять віковічні колони. Великі й малі. Це ті колони, на яких держиться світ старий — інстинкти власности...

Революція на електроні несеться в простори, несеться, руйнує колони. Несеться, кричить: „Вставай, хто забитий, хто віддає свою кров, з чийх спин будувались колони... Вставай, хто осліп від диму пожарів старих, хто віддав своє серце в прикрасу трухлявих колон... Чиї груди горять боротьбою за волю, в кого серце — мотор, із сталі слова, чиї погляди — стріли, хто прикував себе в майбутнє, очіть за мною й простуйте в простори далеких комун. Я мечем розкраю крицю неба й розпросторивши простори, покажу шляхи історії у вічність“.

„За мною, хто чуб віддає свій хмарам, хто життя своє віддасть у вир моїх пожарів“.

„Голову держіть червоно, пийте мої іскри боротьби. Очіть і шляхуйте за мною“.

„В серцях забитих, пригноблених людей я сію іскри, а вродяться пожари. Слідкуйте. Я на ваших очах зруйную колони й засію царство комуни“.

„Кому тісно між небом і землею, хто зачіпається за зорі головою, для кого топко на землі — впирайтесь ногами у стержні планет, хапайтеся руками за обрій — трощіть небеса... і з силою бурі шляхуйте за мною. Ми обійдемо землю, зруйнуєм колони й устане з-за руїни нове життя“...

Революція летить на крилах пожару, революція гудками кричить, а за нею...

... а за нею мільярдно голов'яніють люди...

... Мільярди пар напружених мускулястих рук сталлю своїх грудей валять колони... Хитається старий світ на своїй гнилі...

Трощаться під натиском колони...

Падають з розхитаних колон потрощені гнізда — проекти... А напружені м'язи сталлю трощать, валять колони. Напружені м'язи збігають на сталю поверхню зруйнованої землі і з силою розгніваного тигра виривають коріння - нерви колон із огняного серця землі. А ззаду?..

... а ззаду плач, а ззаду привиди колон, а ззаду вихорі трагедій, а ззаду крик, а ззаду страждання Андріянів...

Дисонанси стоголосів Андріянів крешуть в небо. Горять небеса, гремлять акорди революції і злившись із диким акордом пожару, летить у всесвіт горюча земля...

Хапайте уламки сталі небес... Гартуйте душі, щоб пуститися в погоню за життям землі...

Це почалась перша руйнація, якої ще не бачило велике око історії... Почалась вона на Сході й котить пожаром на всьому світі. Це неминучий шлях історії... Той шлях, на якому розростаються трагедії Андріянів і з-за руїни якого встануть комуни...

Сотні, тисячі, мільйони, мільярди подібних Андріянів скиглять, виють, скрегочуть на руїні над попсованими нервами, над руїною своїх проектів.

А революція летить, а революція кричить, а революція дисонить (кричить дисонансами), а революція руйнує, а революція трощить, а революція буде...

... Велика перебудова світу...

— А дома...

... а дома в Андріяна глибокі сліди революції.

— Ну скажи - ж хоч, що вони робили з тобою? — питає Мотря.

— Робили. Бодай не розказувать!

Слова з його серця вилітали вареними.

— Та вже - ж не радітимеш, як дізнаєшся...

— Чи вони били, чи вони тягли, чи пекли, чи може ще що таке?..

— Всього було. І били, й топтали, й тягли...

— А найбільше мабуть вдалось голові...

— Били по всьому, а вже як побили голову дуже, так зовсім знетямивсь і нічого більше не пам'ятаю.

— Побили вони мабуть тобі голову зовсім... Казали лікарі, що діла неважні...

— Ні, я зразу таки ще нічого — розбираюсь.

— А тут - же ще біда — злидні вбираються в хату...

— Хоч - би харчувався добре, а тепер .. Ходив батько в зборню, так сказали: „геть, не рипайся, то земля білоцерківська“...

— Так значигь і не рипайся?.. Пропало?.. А - а - а! Зв'язали вони мене... мучать...

— Ще й батько чогось почав не дружитись із нами, мабуть хоче з Іваном жити. Ти вже його не сердь — годи. А то ще як візьме та передасть хазяйство тому, то житимеш тоді лиху годину...

— Хай поспробує передати...

— А чого... в його волі... схоче й передасть...

— Лиху годину...

— Отже додивляйся. Чогось він якшається з Іваном.

— Ось я піду в зборню, я їх „оддам“.

— Не дуже там насоружайся. Ти ще й больний, а вони як зачинають, то тоді як - раз...

Пішов. Даремні були надії.

По дорозі звідти зустрівся із знайомим.

— „А, Андріян! Здорово, друже!.. Як поживаєш?..

— Це ти, Данило? Здоров .. А я вже й не впізнав.

— Коли то вже діялось. Років п'ять уже буде. Ще в 1917 році, як бачилися під революцію, а вже 22 - й.

— Да... що день, то й слід на лобі. Ну, як - же живеться?

— Да нічого... Катаюсь на злиднях. А як - же ти? Ти мов чогось болів...

— Болів, друже. Я - ж такий, що не втерплю — всього жаль. Хазяйство моє пропало — розвалилось. Землю на чужому полі одібрано з хлібом, ще й мене трохи не вбили. Лошиця була така, що й у окрузі такої не було, забрали бандити. Хату почав робить із батьком — не кінчив зовсім.

Про все він оповідав обурено, глибоко, тоїно, немічно. По розжарених, порваних словах можна було догадатися, що бажання його зараз тліють у вогні немочи. Кожне слово було приборкане, безсиле, хоч і глибоко - трагічне.

— Думалось, Андріяне Самсоновичу, зробити покраще, підняти господарство, а воно бач як вийшло...

- Нічого, воно цим ще не кінчиться...
- А що-ж ти думаєш... Влада зміниться?...
- А може „влада“ — та я й так їм не піддамсь, коли-б було поправиться.
- Нічого, брат, не думай за владу, проти муру піском не сипатимеш. Жить треба — мириться.
- Я не помирюсь.
- Ну, так пострадаєш. Це тільки били, а то ще й зогниєш в'язнем, попихачем.
- Лисого!
- А то хто зна якого... А я не знаю. Мабіть буду скоро в комуні. В нашій громаді заснувалась комуна й туди бідніші йдуть. Понімаєш — живуть добре.
- Знаю я те „добре“. Гуртове — як чортове.
- Ні, таки правда — добре. Роблять, не так як ми — по-скотячому — й багатше живуть.
- Знаю те багатство.
- Так оце й я думаю переходить.
- Ну, вже я й умру, а не піду. Що воно за життя, як усе не твоє.
- Не твоє, за те — наше.
- А чорт лисого батька так годував.
- Ну що тобі з того, що в тебе злидні — твої. Що тобі з того, що ти лаєшся, мабіть, за худобу і з батьком і з братом, гризешся з людьми. Що то з цього?... Що тобі з того, що ти робиш як віл і нічого не маєш. Що?... Своє?... Кинь, брат, таке „своє“ та йди в комуна, то може житимеш. Не той уже час настає, Андріяне!...
- Геть, не говори, не говори мені цього. Я й слухати не хочу. Щоб пішов у комуна, та цього не буде, поки світа й сонця... Щоб не дбав за себе? Щоб я робив на когось? Та цього не жди. Не їстиму, голодний блукатиму, хай заберуть усе й не піду. Хай я вму в себе під лавою, за те дома.
- Тільки й того, що „дома“, а ганебно.
- По-під тинню лазитиму, а до їх не піду.
- Теж не важно. Та положим: всяк живе по своєму.
- Вони, бач, хотіли, щоб я встряв у комуна, так хай не ждуть.
- А як-же ти думаєш жить? Комуна переможе скоро. Що тобі жінка каже, що їсти нема, хазяйство розвалюється.
- Що-ж вона казатиме? Мучиться тай тільки.
- А ти хочеш, щоб і дальше мучилась?
- Що я виноват?... Та й що мені жінка? Я намірився те-то зробити і кончено. Мені ніщо не шкодитиме. Власть — устроїм. Хазяйство розвалюється — наживем. Жінка — друга буде... Плювати я на все хотів. А коли той, то не білоцерківського наживу. Та що мені власть? Я... на неї хотів.
- Ну, годі, Андріян Самсонович, в тебе голова больна, а ти тривожишся. Тобі не можна сердитися...
- Я наплювати на все хотів... от що...
- Ну, годі, годі Андріян Самсонович!
- Що мені голова? Що я?... Я...

— Годі, годі — спинив товариш. — Лучче скажи мені, чи ти член кооперації.

— Що мені кооперація, коли в мене забирають землю. На чорта вона мені? Наплювать на все хочу.

— Тихше, тихше.

— Забирайся ти від мене, коли ти мені такий товариш!

— Що-ж я тобі таке...

— Ти в комуни хочеш мене уперти. Ти радієш, що в мене землю забирають. Марш із таким товаришуванням...

— Та, Андріян Самсонович, хто там тобі хоче лихого! Щоб я з цього місця не пішов, коли я хочу тобі гіршого, чим собі.

— А комуни! Знаю, знаю таких.

— Та що це з тобою? То-ж ми, збалакавшись, що трудно стало жити, ну й про комуни згадали. А не примушую-ж я тебе йти в них...

— Знаю, знаю. Не товариш ти мені більше.

— Та Андріян Самсонович!

— Геть відчепись!

Андріян відвернувся і скорими кроками пішов від знайомого. Той і гукав, але не помагало. Андріян тільки кидав назад на його слова: геть! іди й не зустрічайся ніколи зі мною. Ми більше не товариші.

— Оце, — дума Данило, — здурів чоловік, що ти зробиш, ще сердитиметься. І балакати не можна. Так-то вже йому боляче за хазяйство, так-то вже він не може слухати за комуни. Бреши-ж — піде.

Після зустрічі з Данилом Андріян зненавидів людську подобу.

Додому.

... ноги винюхували слід, а думки...

... думки врозтіч побрели в простори.

А Мотря назустріч — чуть не сполохала зуважених в розброді думок:

— Іди, вблаготворяй старого, а то хати не буде. Прийшов та одно: те... те... те... Навертає, щоб хату віддати Іванові.

У спину Андріянові:

... слова, як ножі, вгрузли — тихо,

... спокійно, несподівано вгрузли вони.

— Що він? Здурів?

— А я-ж не знаю, хіба йому що, старому? Каже: забирайте свої двері... Я вам заплачу за чотирі. Одно слово — наверта на...

— Я його віддам. Це його той наструнчив? Ну й братець ото ще в мене! Голову йому одрубати треба. Я зробив хату, а він десь шлявсь, а тепер „хай мені буде, тату“. Добре. Я ось поговорю з ними.

— Та скоріш треба.

— Та вже-ж не вправиться згоріти...

Подавсь.

— Що то ви казали, тату, Мотрі, щось про хату.

— Казав, щоб забрали двері й налагожену вашу меблю.

— Куди?

— Куди хоче.

— Що це ви? Чого це?

— Не слухалися мене, так зробіть-же самі собі хату, а то моя хата.

— Адже я її робив?

— А я ні? А на чий землі? Я розпоряжаюсь і хата моя. Зробіть собі хату, щоб у вас була...

— А мої труда?... А гроші?..

— Я заплачу за всі потері, а хата моя.

— Я грошей не хочу, а в зробленій хаті і буду жити.

— Ах ти - ж сукин син те, те, те. Я тебе, коли хочеш, так те...

— Що ви в мене забираєте хату?

— Жалуйсь, коли забираю.

— Сплю я її скоріше, а не буду жалуватися.

— Я тебе напалю так, те... що ти й Харковець не бачитимеш.

Иш ти, те, те, те, стерво.

— Яке я вам стерво?

— Я з тобою говорити не хочу. Забирай своє й убирайся.

Старий пішов.

— Що ти йому зробиш?— дума Андріян.— Схоче й віддасть. Ну вже як і віддасть, то їй не стояти...

Постоявши в тумані мрій, Андріян скорими кроками гнівно по-нісся в поля.

В голові все перевернулося. Оренда навалювалась на забране поле, на бандитів, лошицю, касу з грошима, владу, злидні, обірваних дітей, і зверху на його хата, збудована горем... Все це мішалось у голові й розпирало мозок.

... Він не знав, куди це він несе свою голову, наповнену руїнами свого життя...

В полях...

Вийшов...

Була осінь...

Поля, розпустивши крила, спали. Гадючилися яри в полях, уп'явшись головками в села. В ярах цвіли берези воском.

Осінь...

Прийшла.

Прослала в полях тишу. І стало мертво.

Мобілізувала хмари, вручила тов. Вітрові й лавами погнала в простори.

Покропила росою тишу...

Взяла скоростріли й надвезла над села.

Зататахкали. Це її жнива.

Стояли в селах закривавлені берести, виставивши свої ранені ребра в очі просторів. Дні падали під супровід сміху скорострілів...

А революція...

... революція трощить колони, революція будує.

III

Андріян тепер не будує нових проектів, а весь час свого існування віддає міркуванням над руїною старих.

Тільки тоді, як невблаганний сон заливав гарячу фантазію — він не думав. Не думав, але мозок горів, але мозок іскривсь, мозок вібрував по руїні.

Спав тепер дуже мало. Побільше ходив у поля, а потім у культурні осередки. Його мозок займався перебудовою руйнацького світу. Займався—бився. Тепер він стояв завжди перед гранітною скелею, й могутній вітер життя бив його ще більше, чим раніше, грудьми в неї. Йому здавалось, що це життєва неминучість. Скрізь він бився в цей граніт життя: й між людьми, й у полі. Але йому здавалось, що більше він зрушить той граніт на самоті, в полях і він ішов. Збудувавши казкові проекти, він нісся з ними огняно безтямно в люди.

ІЖІ ВОЛЬКЕР

ВЕЧІР

Покинута жінка — плакати може,
але покинутий хлопець — ніколи!
До вечора дійде —
палитиме туга найбільш тим,
    неспаканим болем,
а з ним і — любов незмінна —
коли аж сім гір ляже
    поміж них,
сім гір з важкого каміння.
Маю два маленьких віконця!
маю великі очі,
та листа я не маю жадного,
що на стіл зійшов - би мені
    із сутінку —
Немов тая біла хмаринка,
та промовив:
Люде любляться, —
    чоловіче!

НІЧ НА ВИСОЧИНІ

У небі вільні зорі горять
та розцвітають потиху
у келихи спокійні.
На землі
чотирма стінами замкнені, заказані
людські зорі ув'язнено:
світла вокзалів, зібрань, село.
Біля кожної зорі гавка пес весело,
аби не втекла йому вона, нещасна,
десь в иншу країну ясну,
де день веселий сяє,
та ніч спокоєм повіває; —
це все, аби ти, чоловіче подорожній,
коли переллється світло у очі твої знеможені,
не прийшов - би ти, не вкрав, бува,
дукати, сало, грушки чи жінку.

Вільні зорі горять у небі
тихо у ніч цвітуть...
Не хочуть нічого, помочи вони не ждуть...
помочи їм не треба.
Але-ж оті зорі нещасні визволити мусимо,
що по-між нас сяють,
собак забити мусимо, що не вгавають,
що зуби гострять, на них чигають,
аби спокій, нарешті, був на землі,—
як вночі на небі.

БАЛЯДА ПРО ЖІНКУ, БОГА ТА ЧОЛОВІКА

Церковця та монастир.
Вулиця пустельна.
В церкві — десять свічок,
згоряючи,
тіни стелять.
В монастирі десять паннів
горить, горить, не вгасне —
для мурів мертвих
та полум'я власного.
Стегна та туга
до жінок приходять
і крізь замкнені двері.
Розкинула руки на всі штирі стіни
сестра Кляра...
А по стінах,—
розіп'ята од віку
постать, до бога очима подібна,
до людини — ран своїх криком.
Зійди з хреста
ось тобі молюся
коли ти мій любий
Христе Ісусе!
За ніч мої груди обважніли
кров'ю та любов'ю.
Тяжка кров, а любов ще тяжча!
до землі згинає вага, клонить!
з хреста зійди ось б'ю поклони
коли я твоя любя, краща.
До тебе на гору я сягну
лиш словами,
але-ж кожен, хто любить,—
промовить,
що мусить любити
руками, ногами, устами,
усім, що маємо, що є з нами.

Сумна подія
тоді сталася...
бо - ж к ханець у вінку з ран
на хресті лишився так само ...
— не зійшов.
Тому зійшла
Кляра, сестра молільниця
зійшла на вулицю.
Любого шукала
по місті, у полі.
По ранах — знаходила,
по очах — ніколи.
Вусатий мореходче,
пузатий купче,
що бог на олтарі не взяв, —
візьми на вулиці.
Візьми та не дякуй:
дозріле серце треба роздати!
і краще погань дати,
аніж зовсім не дати.
Вояки, купці, п'яні студенти,
королі, що зорі шукають, ⁴⁰
у живім Віфлеємі стриваються,
у Віфлеємі на вулиці.
Груди, уста та живіт!
ви - ж народилися,
аби нас на цім світі,
хоч трошечки, та звеселили.
Не мусите нас рятувати,
нині ми в це вже не віримо!
стачить. — як ситі, та маємо хату,
де звеселяємось щиро.
Панно Кляро! тебе я кохаю.
Скоронувати тебе я бажаю!
але не терновою короною,
лише двацять короною.
Бардак. Помешкання. Сая.
Вулиця пустельна.
В салі, десять люстр, догоряючи,
тіни стелють.
В бардаці, на хресті, на власних плечах
десять паннів —
для любови вогонь в їх очах!
і сестра Кляра з ними, одвіку
серцем своїм до бога подібна,
до людини — ран своїх криком.
Мужчина до жінки приходить
і коли є нічема вона,
як прийшов синьоокий коваль,
запльована впала стіна.

. Як прийшов коваль,
 . молотом: паль!..
 . Ось, з хреста я тебе зди́му,
 . моя сестро, жінко моя, чоловіче
 . як життя є ще в тілі, —
 . тебе я кличу.
 . Стільки тебе кохало
 . та усе-ж і надалі на хресті лишали,
 . — бо не мали сили.
 . Я люблю тебе, ти мене люби!
 . будьмо:—люба та милий.
 . Ох, тоді весела
 . подія стала!
 . На коліна став муж,
 . з хреста жінка встала!
 . Розбив молотком я оцю стіну,
 . зі мною розбити останній дім, мила!
 . п'ястуком моїм серце дай,—аби важча
 . була їх сила!
 . а очі наші ковадлом зроби — очей
 . наших міць величаву
 . — перекути цей світ іржавий.
 . В путах любов не цвіте, в колі меж!
 . Любов хоче великого світу,
 . а цілий, широкий світ —
 . — безмежний!
 . За руки взялися,
 . а виїшли — плече до плеча!
 . Спів їх кроків
 . по вікнах, по вулицях
 . лунко одбивається!
 . Ми — той молот — жінка та муж.
 . Любов — що змагається.

161.
З чеської переклав Ант. Павлюк

MARION - MARION

МАЛЮНКИ РЕВОЛЮЦІЙНІ

СТРАЙК ГОЛОДНЕЧИЙ

Уже третій день, як по всій в'язниці політичні не їдять. Сторожі приносять миски й так забирають повними — ніхто не доторкнеться. Третій день сторожі одне й те саме рапортують начальству:

— Ані доторкнулися.

— І що - ж кажуть?

— Кажуть, щоб випустити Зориана.

Уранці, опівдні, увечері — те саме. Випустити Зориана! Зориан, п'ятнадцятилітній учень, хворий на сухоти, побитий нагаями при слідстві, лежить нині на порозі життя і смерті. Очі, запалені огневицею, широко розкриває й топить у вікні. Там, крізь ґрати та дерев'яні чільни, видно вузьку смужку неба... До матери!.. В безкрай журі, в тумані мар ввижаються йому зворушливі картини... фіялки пахнуть, на луках повно фіялок... мати кладе йому на чоло білі, м'яккі руки... Мати!..

Прокидається — знову в'язниця, твердий тапчан, брудні стіни...

Товариші крізь мури чують це неймовірне дитяче страждання. З ранку до вечора по всіх закутках суворого будинку стоїть один розпачливий вигук:

— Випустіть Зориана!..

Вечір.

Стомлені постаті пали по барлогах. Третій день — ані шматочка хліба, ані краплинки води!.. Очі блукають стуманіло. Пересохле горло на тяжку силу ковтає слину — вже й слини бракує. В голову б'є кров, б'ють шалено-бурхливі думки.

Один сперся на стіну й сидить нерухомо, пустивши голову на руки. Другий ходить із кутка в куток і нервово, чудно посміхається. Он іще один — плаче розпачливо. Ще один спинається до вікна, намагається освіжити гаряче чоло вечірнім подувом крізь ґрати.

Сторожі поволі одмикають замки й вносять вечерю.

— Забери! забери! забери! — раптово лунає стоголосий вигук.

— Але - ж, панове...

— Забери! забери!

Закривають очі, затуляють носи, аби лише не роздражнювати себе овочом заказаним. Хтось ухопив сторожа за шию, хтось підскочив до нього й перед самим обличчям замахав руками.

Перелякана служба поспішно виходить.

— Випустіть Зориана! Випустіть Зориана! — реве уся в'язниця. Ніч... Тиха, глуха, тюремна ніч...

Де-хто спить... Де-хто мучиться у важкому, надривному пів-сні... Питьма зітхає, питьма стогне придушено.

І лише ранок трохи підбадьорує. Ранок зводить на ноги — кричать з піднесенням, стукають один до одного. Ого, ще витримують!.. Але опівдні, коли спека зростає, зморено падають на тапчани. Дихають важко, лежать безсило, мов ті колоди.

Підпливає вечір, повний примар... У гушавині тіней нічних — беззвучний трепет невідомих крил. Хапають їх чиїсь руки, липкі та холодні, мов гадючі кільця... Чиїсь пальці лапасті, мов крильця кажана, перебігають по спітнілих чолах. Будять їх голоси незнані, нечувані...

І знову сторожі приносять їжу, і знову забирають. І знову той самий, упертий крик:

— Випустіть Зориана!..

Жовті, висохлі кістяки з очима-вогниками туляться понуро. Їхні нерви, як струни, не зносять уже найменшого шарудіння. Забринить муха — вони здригаються, схоплюються, шаленіють. Мов навісні, б'ються головами об стіни, Де-хто ридає.

І від часу до часу лункий вибух, безнадійний, як смерть:

— Випустіть Зориана!..

Запалені уста, тримтючи від безсилля, тільки це одне ще можуть повторювати. Це їхній гімн, їхня молитва, поклик нелюдської туги. З болем, розпукою, з оскаженим завзяттям лунає опівдні, увечері:

— Випустіть Зориана!..

Входить начальник, володар життя та смерти.

— Слушайте... Схаменіться!.. Адже-ж не можна без суду...

— Випустіть Зориана!..

— Я сам розгляну справу, і якщо можна буде, найшвидче...

— Випустіть Зориана!.. випустіть Зориана!.. — реве в'язниця, аж мури трясуться.

Злякався цих розпалених очей, цих уст, що дихають несамовитим гнівом, цих голодних, оскажених людських постатей. А може — сили, певности, що побачив у цих напівтрупах...

Поспіхом вийшов.

Лежать ледве притомні. Не можуть і пальцем повести. Незрозуміло дивляться в стелю. Безпорадність. Розпач. Загинуті — то загинути...

Підозріла тиша лякає сторожів: невже вони?.. Заглядають, на поготові тримаючи руки на засовах.

— Панове...

— Випустіть Зориана!.. — глухим зривом безсилля летить у відповідь.

— Пан начальник дає слово чести...

— Випустіть Зориана!

— ... що Зориан буде звільнений.

— Хай нам його покажуть! Хай побачимо самі, що він вільно йде з двору.

Сторожі зникають і знову заглядають... як хижаки на здобич.

З грудей виривається довгий стогін, остання смертельна скарга:

— Випустіть Зориана...

— Але-ж, панове... — таємничо наближається один із сторожів, — не можу я вам Зориана показати, бо Зориан... учора помер...

ПРИСУД

В судовій залі вже сутінь запала, коли судді повернули з наради й голова холодним, офіційним тоном зачитав:

„За напад на повігову касу з метою грабунку для організацій революційних, обвинувачених, провину яких доведено, найменням: Каспір Блазейський, Ігнат Маршак, Ян Барух, Петро Следзень, Войцех Гржемінський і Софія Гржемінська, — всіх засуджено на смерть“.

І враз гурток засуджених, закутих у кайдани, під охороною жандарів, рушив до дверей. Були це робітники, не старші за років 18—19. Лише в кінці гуртка йшов дванацятилітній хлопець, що вів за руку дев'ятилітню дівчинку. Дівчинка, мабуть, не розуміла добре, що діється, і оглядалася навкруги переляканими очима.

Раптом із напівтемного кутка, де тулилася родина засуджених, мов громом загуло над сонною, понурою залею, — хтось закричав:

— Войтек! Зоська!

Дівчинка здригнулася, з плачем кинулася обіч:

— Мамо! Мамо!

Жандар ухопив її за руку, погрозово замахнувся прикладом рушниць і підштовхнув до гуртка:

— Неможна розмовляти!

Одчинилися важкі двері і, проковтнувши засуджених, знову грюкнули замком. Суд вийшов, зала спорожня. Лише одна жінщина, як божевільна, метушилася, припадала до салдатів, у кожного запитувала:

— Боженьку!.. Боже!.. Невже їх уб'ють? Невже їх...

Вартові дивилися на неї, мов ті кам'яні постагі: жандар уже зачиняв залу і нетерпляче говорив:

— Ну, виходьте, виходьте...

Випхнув її до передпокою. Тут іще купчилися інші в задумі свіжої жалоби, що одмірила, одважила й кинула їм „рука справедливости“. Високий мужчина з адвокатськими відзнаками підійшов до неї, взяв під руки й, повівши із собою, лагідно мовив:

— Що-ж робити, пані Гржемінська, присягаюся, що своє життя віддав би, аби лише їх урятувати... Але що-ж туг можна?.. Присуд ще за місяць був присланий від вищої влади. Свідків моїх або не слухали, або-ж їм зовсім не дозволено говорити, або-ж навіть заарештовано... Та що там врешті!.. Коли можна твердити, що дев'ятирічна дитина винесла п'ятидесяти пудову касу...

Гржемінська дивилася на адвоката тупим, незрозумілим поглядом. Потьмарена свідомість приймала одну лише думку: Войтека заб'ють!.. Зося заб'ють!.. За що?.. Боженьку, за що?..

Вона до адвоката:

— А чи казали ви, що вони тільки собі гралися, аж раптом злетіло військо, захопило усіх разом — і винних, і невинних?.. Захопило й тих сердечних!.. Моїх діточок!.. Хай краще мене візьмуть, бо що-ж їм з тих маленяток? То-ж і ваги всієї — двоє курчаток... Ні, піду, віддамся їм до рук!.. Що?.. Не можна?.. Заборонено? Але що мені робити? Адже-ж коли душогуб хоче убити, то людині вільно боронитися? Адже й душогуба іноді можна вблагати...

Довго й тихо говорив адвокат про судову процедуру, про незламність присуду. Неймовірними зусиллями намагався погодити її з тим, чого ніколи не прийме, з чим ніколи не погодиться природа людини. Жінчина кричала, як ранений ошалілий звір:

— Кого просити? Кого благати? До ніг паду, в поросі плазуватиму, життя віддам!.. Нікого?.. Та що - ж це?.. Нема вже людей на світі? Нема бога?..

— Лишається тільки одне: просити найвищу владу... Але загода мушу вас попередити, що сподіватися трудно...

Жінчина заціпила, очі втопила в його уста, серце їй завмирало при кожному слові:

— Так! Просити, просити, зараз - же, негайно. Напишіть, зараз - же пишть, що це такі діти... такі маленькі діти бідної вдови... Що нікому з їхньої неповинної смерти користи не буде. Адже - ж і там є люди, і вони мають дітей... зрозуміють...

Адвокат не наслідився відповісти, що там ніхто нічого не хоче розуміти, не подумає... що прозьби ніхто не прочитає... що цей смертельний присуд — такий папірець, один із тисячі, якого підписують між сніданком та обідом. Він лише мовив:

— Сподівайтесь найгіршого...

Гржемінська не вірила, не хотіла вірити. Вона нетерпляче чекала, вона прислухалася — їй облуда нашіптувала тепер увесь час надійну вісточку. Що - години вона бігла до адвоката.

— Ще нема відповіді?

— Нема.

Звикла врешті до цього слова, і все - ж таки що - разу їй здавалося, що тепер вона конче почує: є! Приходила знову. Потім уже не запитувала, тільки ставала на порозі, а він заперечливо хитав головою — сливе механічним, без надійним рухом.

— Була під тюрмою, здавалося мені, що чую Зосін плач: мамо! мамо! Вона - ж, сердечна, не вміє навіть сама убраться... Чи Войтек з нею?.. Чи дозволять їм бути разом, коли...

Широко розкрила очі і, ніби тепер лише зрозумівши весь жах безпорадного становища, зайшлася страшним несамовитим плачем і почала битися головою об мур, об долівку.

І знову пливли години...

Сідала на сходах, ловила кожний шелест, виглядала, хто - б не приходив. Потім перейшла до брами, на вулицю. Може здалеку помітить жандара — кинеться назустріч, аби швидче, аби не спізнитися...

Ночами зривалася, прислухалася...

І ніщо не прийшло... Прийшов тільки день... той день...

Стала на порозі.

Сухі уста мовчали. Очі в темних ямках горіли фосфоричним блиском, мов у звірятки.

Адвокат не міг цього витримати, не зміг перебороти, і, не пам'ятаючи себе, нервово закричав:

— Я - ж говорив!.. Я - ж попереджав!.. Я - ж казав, що плювати на них, мордувати, вбивати, як псів, та тільки не просити!.. тільки не просити!.. Ідіть від мене!.. Чого ви мене переслідуете? Чого хочете?.. Чого приходите?..

Утік, бо й він почув, що в ньому збуджується щось дикунське, щось супротивне здоровому розсудкові...

... У чистій поранній блакиті побачив їх усіх.

Ішли довгою низкою, один по одному, в білих сорочках. Як птахи, що зібралися у вирій. Всі дивилися в небо, на сонце, — а вечірньої зорі їм уже не побачити...

Останнім ішов Войтек, вів за руку Зосю. Обоє в таких-же сорочках білих, з відкритими, ясними голівками. Дівчинка боялася і плакала:

— Войтоньку, чи то буде дуже боляче?..

— Ні, Зосю, не бійся... Підемо туди далеко, до татка, він уже чекає... усміхається... Не бійся, Зосю, то нічого...

Гладив сестру по головці, поправляв їй косу. Дівчинка тулилася до нього і незрозуміло дивилася ген-ген в кінець дороги, де з кожним кроком чіткіше й чіткіше виростав темний обрис шибениці...

За ними, хоч і завзято й грубо відштовхували вартові, бігла мати, скривавлена, вкрита піною й порохом, бігла й вила, мов тая вовчиця.

Пройшли — зникли. І в тиші, що замела їхній слід, тільки дзвенів тривожний Зосін голосок:

— Войтоньку, чи то буде дуже боляче?..

СЛЬОЗИ

Земні випари, вохкість трав, сльози молодих дерев повільно знялися д'горі, збилися в мережево легкого туману, в хмарки лебедині, — аж врешті потонули в безмежній прозорості ранку.

День перекинув, розілляв над землею блакитний кухоль.

Запахли сади яблонеvim цвітом. Хитнулися віти, рясно вкриті бруньками. А хмарка, що була виткана з передранкових сліз, поменшала, утекла далеко...

І прилетіла вона до великого міста.

Вулиці ще спали. на вікнах коливалися заслонки, брами були щільно закриті. На порожніх панелях вчулися швидкі, бадьорі кроки. Наближався юнак, стрункий, з ніжним, сливе дівочим обличчям. Згодом зупинився, витягнув із пазухи жмут паперів і почав їх зручно наліплювати на стіни будинку.

Раптом здригнувся.

З-за рогу будинку виріс салдат і просто на нього вже націлявся з рушниці.

Хлопець так і застиг із рукою, піднесеною до стіни. Обмінялися довгим, напруженим поглядом, гіпнотизували один одного. Хлопець заговорив перший:

— Чого ти хочеш від мене?

— Ти-ж знаєш, що цього невільно робити! Ходім зо мною, до комендатури!

— Слухай, брате, на віщо ти мене переслідуюєш? Кому ти служиш? Адже-ж і ти пролетар, і ти хотів-би жити краще, по-людському. Подумай! Там у вас голод, твоя мати, твоя сестра умирає... А ти стріляєш у нас, у тих, що для вас-же змагаються!..

— Мовчи ти!..

— Прочитай цю відозву. Не умієш? так слухай — я тобі прочитаю!

— Та що ти революційні папірці мені до рук соваєш? Ходім у комендатуру!

— Стривай, коли мене уб'ють, повісять, то хіба - ж тобі від цього краще буде?..

— Без балачок!.. Ходім!

Хлопець вирвався і почав утікати. Салдат підвів рушницю, приклався. Вибух!.. І юнак без єдиного стогону трупом упав на каміння...

... Інша частина міста.

Присадкувата, згорблена постать з очима, як у лиса, тікає в тривозі — за ним летять троє хлопців. Тікає, що сили, задихався, ноги вже плутаються, а за собою, за плечима, чує гонитву, чує що, тут змагаються життя і смерть. Оглянувся — чи нема де вартового? Нема, нема! Загнали його в пастку, в сліпий заулочок. Тут вони усі свої, приберуть — і кінці у воду. Нема рятунку. Ноги відмовляються... не може... не може... Із смертельним острахом зайця, за яким клацають пащі хортів, зупиняється.

— Змилюйтеся, змилюйтеся, якщо в бога віруєте!..

Оточили. Обхопили його руки м'язисті, залізні.

— А ти мав милість? А Войцех, що через тебе повісили? А Зигмунт, що солдати розстріляли? А Ганна, що на смерть замордували у фортеці?

Читають йому довгий сувій жертов. Він труситься, скавучить:

— Я - ж невинний... І я жити хотів! Маю жінку, дітей...

— Кров'ю нашою жив ти, гадино!

Шість одноразових пострілів пробивають йому скронь і серце. Упав. Кладуть йому на груди картку „шпик“ і по хвилі зникають.

В калюжі крові лежить труп, без належної жалібною урочистості, без хвали трагічної. За поцілунок смерти прикипіло до нього навіки ганебне ім'я...

... Інша частина міста.

Перед тюрмою автоматично ходить вартовий. Туди - назад... Здалека долітає дзенькіт острог. Ще хвилина — і з різних боків, з різних вулиць виринають чатові, повертають з нічних облав. Рясний ужинок! В кожній групі діти, дівчата, підлітки, оточені збройниками. Ідуть поволі, безнадійно, з єдиною думкою про муки, що їх чекають. Одкривається брама катівні... зникають у подвір'ї...

... Інша частина міста.

Непривітне поле, спустошене сонцем та маневрами. Довкола спади фортів, обложені дерниною. За ними червоніють мури фортеці.

Ані деревця, ані стеблинки...

Солдати стали шнурками. Віддаля під дощатою стіною — десять засуджених. Чекають на смерть. Вивели їх тихцем, родину не повідомили. Падає команда. Блиснула стружка вогненна — і згасла... Лежить десятеро. Один іще злегка стогне. Старшина підбіг, добив рукою...

... А сонце сходить.

Випливає з туманів, немов із кривавих днищ. Пурпурові тіні залляли небо, і сонце пробивається крізь мутні простори, ніби крізь море чадного трунку...

Великі, руді, надуті, як пухірі, хмари, звисли над землею. А земля вигоріла — суха земля.

Сірий подув вітру. Хмари збилися до купи, потім розтяглися, і з найгустіших починають падати краплі. Що-разу більші й більші, повніші, важчі... Зрошують землю невичерпною, терпкою росою...

Думаєте — дощ?

Ні — сльози...

З польської переклав *Аркадій Любченко*

МИКОЛА НОВИЦЬКИЙ

1905 рік на українському селі

(УРИВКИ СПОГАДІВ)

НА ПРИЛУЧЧИНІ

Це був район, типовий для північної України.

Майже скрізь по Прилуччині, а надто у західній частині — в волостях: Рудівській, Згурівській, Гнилицькій, Турівській — панське земельне господарство виходило на капіталістичний шлях, не кидаючи проте і щиро-куркульських примітивних засобів експлоатації селянства.

Великими площами розлягались панські лани; у кожному майже селі була економія земельного власника. Такі владарі, як Кочубеї, (Згурівка, Паськівщина то-що) мали добрі, на капіталістичний лад уряджені господарства, з власними горільчаними та цукровими заводами, з майстернями, з цією усяких управителів, пригоничів та фаховців; на цей самий шлях тяглися і менші власники, що мали по 3000, по 1000, по 500, 300 и менш десятин землі. Таких біля двадцяти було в Рудівці, Турівці та околишніх хуторах.

Поміж панською землею убогим клінням стреміли „обчеські“ смуги, на котрі часто й густо їхати селянинові треба було за декілька верстов, та ще й обминаючи панську землю.

На селянський двір здебільшого припадало десятин зо дві, півтори, десятина, а то й менше.

Без панської землі селянинові обійтись не було ніякої змоги і, звичайно, широко панувала система відробітків, у яких селянин був обхоплений щільними лабетами.

З 1892 року, після великого голоду та пошестів, дуже поширилась еміграція. Їхали „світ за очі“ — на Зелений Клин, на Амур, на Томську, на Акмолин. І тепер про цей рух свідчать такі назви сіл у Приморщині, як „Прилука“, „Хорол“, „Зеньківка“, „Київ“, „Новокиївське“, „Новоніжин і т. д.

А що-року, весною, великими валками, окрім того, рушали селяни на заробітки: йшли на Донщину, на Таврію. Волосні писарчуки насилу встигали писати паспорти, де свідчилося, що „предъявитель“ або „предъявительница сего отпускается в разные города и селения Российской империи сроком на...“

Йшли здебільшого на три місяці, на півроку, але багато не верталось, залишаючись по містах та на шахтах.

А ті, що верталися, розказували, як лежали вони на майданах Никополя та Гуляй-Полі цілими тижнями й місяцями, ждучи наймачів, як годували вошей, як ганялися цілою голодною юрбою за

свиняю, щоб одійчати в неї брудний замазаний буханець, що свиня десь потягла в сидухи на майдані.

І все таки що-весни чим-раз більшали й більшали валки заробігчан. З самого селянства на тлі пролетаризації вибивалися вже „в люди“ заможненькі куркульці, що орендували у панів лани, баштани, тютюнові плантації, давали в позику гроші і собою, своїми родичами та кумами давали цілі комплекти волосного уряду.

Село Рудівка, де я учителював, було колись, як і інші околицьні села, кріпацьким селом; окремою смугою лежали тільки землі козацького кутка, що був на селі.

Пережитки кріпащини міцно жили ще і в побуті, і в установах. Від прізвищ панів — і тогочасних, і давніх — носили назви села, кутки, громади („сельские общества“), урочища; панів, що жили по своїх оселях та економіях, селянство звало так, як їх звала колись кріпацька двірня: „Павлик“, „Андруша“, „старий панич“, „кривий панич“ і так далі, хоч тим „Павликам“ та „паничам“ було вже понад п'ятдесят, шістдесят років і були вони вже давно „ротмистрами гвардії в отставку“, або займали посади земських начальників.

Де-яких старих дідів з колишньої панської двірні і до дев'яносто років на селі кликали „Гришка“ „Мирошка“ то-що, тоб-то так, як на їх колись гукав пан, коли вони ще босоногими лакейчуками куняли по панських передниках та підносили панові огню до люльки.

Зрідка можна було від якого-небудь старенького дідка чути розповідь про те, як колись, за панщини, „гарно“ жилося; як наприклад, коли будувалося церкву (а будувалося її 1804 року), пан Бахтіяр викотив цілу кучву горілки, і пили її всі горщатками; правда, від тих самих дідків можна було почути й про те, як біля отієї стайні, або отого маніжа пан канчуками парив того або цього.

Проте порода старих переконаних кріпаків виводилася вже. Здебільшого важкою застарілою ненавистю дихали при таких спогадах і розповідачі й слухачі.

Про правове становище селянства й говорити нічого: і на сільському сході, і у волості, й на волосному сході законом було не то що слово, а навіть думка пана земського начальника.

Волость — це була власне панська контора й буцегарня, де земського так навіть і за-очі звали: „пан“ або „барин“ — де хабарі бралися одверто, де хаптури прохачів — пляшки горілки та пива — розпивалося у архіві до святости просто, при чому замість чарки вживали дзвоника з волосного суду, а оселедця різали ножицями. Очі в старшини і в засідателів були завжди червоні й осклілі від що-денної випивачки.

А по селі та по хуторах ганяли на дрожжах товстопикі нахабні халуї, панські попихачі та пригоничі, „зганяючи“ на тютюн та на бураки дівчат. Майже кожний з цих гайдуків мав цілий гарем з поденниць, місячних та літошніх; це вважалося за цілком нормальну річ.

А за ще нормальнішу річ вважалося те, що в кожного майже пана, окрім низки підлиз, підбрехачів та двірської челяди, що користувалася за свої послуги то пільгою на оренду, то випасом для корівчини від ласки панської, були ще всьому селу відомі підложниці, що їх пан міняв, коли хотів. Нікому й дивно не здавалось, що земський

начальник Александрович систематично, через зводниць або й власну двірню, розшукував гарненьких дівчат підлітків, „виховував“ їх у себе в покоях, потім на рік, на два робив своїми підложницями, а змінюючи стару на нову, видавав її заміж за якого-небудь свого лакея або письменника.

Тому не диво, що загалом селянство у саме слово „пан“ вклало таку жагучу, глибоко заховану зненависть, яка багато-б де-чого сказала більш-менш спостережливій людині.

Як тепер бачу я маленьку дівчину, Олену Закошарню, мою подругу змалечку, що цілком поважно роз'яснювала мені, тоді хлопчикові-семиліткові:

— Так то-ж пани, а ми — люди.

Це було 33 роки тому назад.

СІЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Біля 1905 року ґрунт революційних настроїв був уже пухкий і вдячний.

Як він вироблявся? Трудно сказати. Таємничими шляхами, через заробітчан, через де-яку частину солдат і матросів, що поверталися зо служби (треба сказати, що більшість солдат, а надто ті, що поверталися хоч з яким-будь „личком“ на погоні, була до нікчемности поповнена культурою царської казарми), через парубків та дівчат, що ходили по наймах у містах, пролазили чутки, відомості і потроху ворушили мозок. Під грибаєтими солом'яними стріхами сліпооких хат зароджувалися думки, що, можна-б і краще жити, що може й не все таке вже святе та непорушне на цім світі?

А коли критичну думку будять загальні злидні, то це певний шлях до думки революційної.

І коли 1903 року, вже маючи себе за робітника „РУП“ („революційна українська партія“, що пізніше зорганізувалась у „укр. с.-д. робітн. партію“), я почав приглядатись, з ким-би можна поділитись думками й розпочати революційно-освітню роботу поміж селянством, я найшов товаришів дуже швидко: то були мої колишні товариші по сільській школі у тому самому селі.

Гурток zaloжено 1903 року вліті. Почався він з самоосвіти, з готування окремих товаришів до іспиту на вчителя, і поволі молодь захоплювалась новими думками.

Уся Україна лунала відгуками селянського руху на Харківщині, на Полтавщині і звірячої езекуції харківського губернатора, князя Оболенського.

Ті вози різок, які на мачулу збивались об мужицькі спина, руїна селянства від контрибуції в 800.000, що наклав на селян царський уряд, — все це робило більше вражіння, ніж усяка прокламація.

Першою нелегальною літературою, що читав та ширив наш гурток була: соціал-демократична першотравнева відозва, здається 1903 року, „Павуки та мухи“ Вільгельма Лібкнехта, „Хто чим живе“ Дикштейна то-що.

Ще раніше, здається року 1901, лучила до мене есеровська брошура — видання „аграрно-соціалістичної ліги“ — „Очередные задачи революционного дела“, але написана вона була такою крутою мовою, що нічого я в ній не второпав, хоч і був уже тоді учителем, — та так і занехав, нікому не показавши.

Пізніше, здається уліті 1901 року, ми налагодили вже регулярні стосунки з товаришами у Прилуці і звідтіля добували досить значні для нашого району транспортні літератури. З книжок, що найбільш подобались членам нашого гуртка і робили найбільше вражіння на нових гуртян, пам'ятаю: „Чи є тепер панщина“ (про землю); „Дядько Дмитро“ (про податки); „Салдатики“ — оповідання Деде (Винниченка). Часописи „Селянин“ та „Праця“ мали великий поспіх у нас, хоч у їх, а надто в останньому, ми не все розуміли. Найменше розумів наш гурток статті, де провадилась яка-небудь фракційна суперечка: щоб збагнути, в чім там річ і чого це товариші так гостро ставляться один до одного, у нас був занадто малий багаж.

У перший гурток, окрім мене, увіходили: Павло Губарь — безземельний селянин, син колишнього панського дворового, добрий співак, з професії регент; Василь Гапченко — незаможний селянин, що ходив на заробітки майже що-року, Петро Бондаренко — парубок, незаможний безземельний селянин, Василь Балабуха — помічник волосного писаря, Хведось Охріменко — парубок, селянин середнього достатку, Потап Березань — незаможний селянин, парубок, і ще де-кілька парубків. Майже всі ці хлопці й чоловіки співали у хорі (хором керував я), і спілки того хору були легальною формою зборів, де можна було перекинутися словом і змовитися.

Держав звязок з товаришами у Прилуці і приносив літературу, звичайно, я. У городі я захопив до „тов. Павла“ (Терлецького) або до Олексія (Назарієва), там брав літературу, день тинявся по товаришах, а ввечері пізно, умостивши книжки й відозви гарненько під сорочкою, пішки шмагав додому.

Пам'ятаю, раз, уже влітку 1905 року, був такий випадок.

Ніс я багатенько — де-кілька сот примірників — відозви Укр. с.-д. роб. партії „Чого нам домагатися“ і ще де-що.

Невеличкими пакунками я був обложений по-під сорочкою і поверхи затягнутий поясом.

Пройшов я вже верстов з 10, утомився. Ноги ледве соваються, підіймаючи куряву.

У степу тихо і темно, хоч у око стрель, — вже час біля півночі.

Коли чую, — щось ззаду тупотить, немов кінська хода. Озирнувся — біліє пляма серед темряви.

Надали ходу? Так коли я його почув, то й „воно“ мене, певно, почуло. Спинитися? Більше уваги на себе звернеш.

Що не буде! Замугикав я пісню під ніс, іду поволі, не озираючись.

Ближче, ближче... Чути вже виразно: кінь ходою йде, а поруч його чоловік.

— Здраст... О, це ви, Миколай Константинович!

Дивлюсь — у білому кітелі рудівський поліцейський урядник С — ко, сам пішки йде й коня за повід веде.

— Здорові були... що це ви — піше-конним урядником стали?

— Та ні... щось на паху скоїлось — чирка, чи що сіла...

— От-так... ні собі, тоб-то, глянуть, ні людям показати?.. так-та-ак...

Ідемо мовчки; я йду стрункою й ледве дух перевозжу, щоб папір у пазусі не зашелестів.

А ви мабуть утомились? — звертається врядник: то сідайте на мого коня, відпочиньте.

Верховень з мене — як з клоччя батіг, та робити нема чого. Стеребився я на поліцейську шкапину. Чвалає вона тихо, і так, розмовляючи, й доїхав я до села з своєю вагою.

*

Розбирали ми літературу і читали її хоч у Губаря, коли жінки його дома нема, хоч у Балабухи, хоч у Хведося, — де зайвих людей не гурт у хаті. А змовлялись здебільшого у школі, на співці.

Перекинутися хлопці поглядом:

— Є?

— Є.

І після співки сходимось. Блимає лямпочка. Ті сидять біля столу, схилившись над папірцями, той на полу, той на лаві а інший і просто біля порогу плечима піч обтирає. Дим лютого „сам-пан-тре“ хмарами пливає, застуге світло.

Перебираємо книжечки, розрізуємо, пробігаємо очима; киплять стримано. Півголосом доповнення, здогадки, мрії.

І — лишенько! Скільки, часом, у тих гарячих суперечках верзлось щирої нісенітниці! Воно й не диво: небагатий був той матеріал, з якого ми добували знання. Але головне — революційність і зненависть до гнобительства — це було певне і міцне.

Книжки проглянуті й розподілені.

Збираємось розходитись.

— От ще треба НН до нас притягти.

— Побалакай з ним ти, а потім дай „Дядька Дмитра“.

— А от я вчора з дядьком М-ою балакав про війну... Так він зразу таку „юрунду“ ніс, а потім, як розшолопав, так о-го-го!

— От тепер і прочитай йому про „панщину“.

По двоє, по одному виходимо.

Спить стомлене село. Ні лялечки, ні огника в вікнах присадкуватих хат. Де-не-де десь за левадами, гавкне собака. Тоне нога в м'якій як перина куряві.

А там, дивись, то один, то другий серед натовпу по-іншому, по-товариському, стискає руку, по-іншому, рідно дивиться в вічі.

І чим-раз більше та й більше таких очей.

*

Перед 1905 роком ми ні разу не розкидали відозв і не давали книжок навмани.

Метод „індивідуальної пропаганди“ напрошувався сам собою і давав найкращі наслідки. Листочки й книжки передавали з рук до

рук, зачитувалися до - сліпу, підліплювали папірцем і аж тоді покидали, коли вони вже були зовсім ні до чого не здатні. І до самого 1905 року жоден клаптик не попався ні поліцаєм, ні п'яникуватору та чорносотенному волосному урядникові. Це свідчить про те, як влучно відповідало революційне слово тому, що гнітилося потроху в думці селянина.

СЕЛЯНСТВО Й ВІЙНА

„Японія“... „японець“, „Манчжурія“, „Чемульпо“...

Незрозумілі таємничі слова несли таємничий тривожний настрій.

Настрій охоплював здебільшого тих, хто міг підлягти мобілізації. Збільшилось у волості число примірників „Сельского Вестника“ (царське урядове видання, що висилалося звичайно або дурно, або примусово); де-хто з дукарців, грамотеньких дядьків та попівства з дяківством, окрім традиційної „Ниви“, що за 7 карбованців давала цілий віз усякого паперу, почали передплачувати „политические“ журнали, орієнтуючись, звичайно, на найдешевшу ціну.

У волосній пошті замаяли цяцьковані церквами, слов'янськими літерами та „істинно-руськими“ різьбленими кониками „Русское чтение“ генерала Дубенського, „Дружеские речи“ князя Мещерського то - що.

Пани виписували „Киевлянина“, „Московские ведомости“, але вони посиляли за поштою посланців просто у город і з волосних послуг не користувалися.

Кореспонденцію простих смертних переглядали у волості усі, кому бажалося, без сорому і зайвих церемоній.

Українські губернії мобілізація запасних захопила мало.

Дякуючи почасти системі Куропаткіна, що брав військові частини шматками, щоб було вражіння, що ми й війну ведемо, і війсьکو дома, — з Полтавщини узяли тільки офіцерів, медичний склад та військових службовців. Але страх був, і селянство з тривогою шукало звісток, чи хутко замирення, чи не дійде черга й до них.

І от — тільки почта — людей повна волость.

Хто-небудь уривками читає про „Вафангоу“, „Ляоян“, про „славетних“ Сгеселів та Рененкампфів, а то більш розглядають малюнки.

Портрети „героїв“ з грудьми — немов церковні ставники і фантастичні малюнки боїв викликають поверховий інтерес.

— Дивись, скільки заслуг!

— О — то, мабуть, вояка!

— Е-е — „ім“ заслуга швидко йде.

— От у нас у Апшеронськiм полку капітан був, так той...

— А от у нас під Силістрією, — вмішується очмарілий від горілки старшина: — у семдесять седмом году, так вошей було... па-а-бей міне бог, — хунгов п'ять на кожний полушубок.

Регіт.

— Цієї-то заслуги нам скільки завгодно! — мурмоче хтось ззаду.

— Гм... а яка воно земля у тій Манчжурії?

— А тобі нащо?

— Підставляйте, дядьку, кобку: накладуть з верхом.

— Ну, годі, перегортай далі.

Отакі, приблизно, були балачки. А проте крізь поверховий інтерес, поруч з тим, як виявлялось, що нас б'ють та й б'ють, проглядає якийсь невисловлений сумнів, якась захована критична думка.

І, часто й густо, у окремих балачках наших гуртян з тим чи иншим селянином, виявлялося, що почне селянин з лояльного: „от, якби нашому цареві та побити японця“, а розмитикувавши, кінчає так, що „мабуть, як поб'ють японці, то чи не краще буде“.

До питань, що зв'язані були з війною, гуртяне і в окремих розмовах ставилися здебільшого дуже обережно. Тема була і необхідна і слизька: як не ходи, а треба підійти до „царських правів“, що надані не від кого иншого, як від бога.

Доводячи розмову до логічного кінця, неодмінно треба довести до того, щоб і богові й цареві „накласти по кобці“. Але була одна гребелька, що певно вела до цього висновку — і від розмов про війну і від усякої иншої теми.

Про що-б не зайшла мова, на що-б не скинулось око: обгризений вигон з затяганою стреноженою худобою, миршаві вівці та сухоребрый скот, білокопитого, викоханого панича, що пролетить як вихор на тисячному огиреві (добрячі денікінці вийшли опісля з таких паничів!), іконостас хрестів на грудях у якого-небудь Стеселя, сліпоки похилені грибасті хатки селянські, — від усього мимоволі думка переходить на півдесятичні смуги, на панські лани, на затягану жінку та болячками вкритих замурзаних дітей, на 30 копійок у день, на годівлю вошей по вокзалах та майданах гірких зарбітків. А відтіля недалеко й до Оболенського та Бельгарта з різками, а там і до царя, а инколи — й до бога.

Селянин був не дуже балакучий. Але й з обережних натяків, з тихих розмов наодинці, у клуні, на пастовні, висновки він робив певні, і наслідки ми побачили уже 1905 року.

Наслідки були непогані.

ГАРЯЧЕ ЛІТО

Літо 1905 року було „гаряче“ в найпростішому розумінні. Не минало й дня, щоб то там, то там на обрію жовтого степу не підіймався стовп чорного диму.

А вночі небо завжди жевріло вінком, у трьох-чотирьох місцях. І це з'явище зовсім не будило в селянах тієї первової злісної паніки та одчаю, що їх викликає звичайно на селі несподіванне й страшне лихо — пожежа.

Спокійним філософічним виглядом кожен немов виявляв загальну думку:

„Не до тебе п'ють, не кажи й „здоров“!

Пам'ятаю одну ідилічну розмову.

Іду якимось я з школи.

Темна, немов під кожухом, ніч.

На ганку волости зірками миготять огники цигарок.

Сидять стійщики та десяцькі.

— Здорові були!

— Доброго здоров'я.

Сідаю. На обрію, — далеко мабуть десь, — два чи три вогняних стовпи.

— А ото, мабуть, чи не в Тополях?

— Е, ні... Тополі — ліворуч, під городом. То, либонь, у Ляновиці.¹⁾

— Завод, чи економія?

— А кат його зна!

— О-о-о! диви, он знову!

— Скаж-ж ти на милость!...

Лівіше чорне небо жовкне, ясніє, жевріє ширше, — і разом бризнуло іскрами.

— Чи ти ба! То скирти — не инакше.

— Мабуть у Заїзді, у барона.²⁾

— Немов туди вказує!

— Так що-ж: мабуть, застраховане?

— Ну, усе таки...

— Сибірний...

— А то так... Ну, як там по газетах пишуть (це до мене вже): що чути?..

І нікому й на думку не спало, що то може в кого на селі зайнялось.

Що горить пан — це само від себе розумілося.

Та й звикли вже: „ілюмінації“ майже не припинялися з 1904 року. Звичайно, це не було справою якоїсь організації або змови. Ніколи не бракувало покривджених та розлютованих до розпачу клієнтів панського господарства.

Пани помітно нервувалися.

*

Як-раз ту партію літератури, що я підвіз на в'язничковому коні, гурток уперше розповсюдив масово.

Хведось Охріменко, Губарь, Потап Березань та ще де-хто, захопивши з собою горщатка тіста та віхтики, в одну ніч порозкидали й порозліплювали по-над сотню відозви: — „Чого нам домагатись“. Підсовували під двері хатів, клунь та комор, клали на стежках до грядок на плантаціях, а в економіях наліпили скрізь, навіть на воротах.

Того-ж тижня їздив Хведось у Яготин, захопив з сотню, щоб поширити там через товариша, парубка, учня двохкласової школи Івана Дикого. Вертаючись, де-кілька примірників покинув він по дорозі у Кочубейських економіях — Згурівці та Пасківщині.

Тільки од'їхав де-кілька верстов — женеться верховень стражник.

— Стой! Кто такой? Куда едешь? Что на возу?

¹⁾ Станція М. К. В. зал. Там була цукроварня бельг. комп. та дві економії — кв. Жевахова і гр. Де-Бальмена.

²⁾ Економія барона Вістром.

— Врешь, — ты самый и есть: лошадь буланая, собака за возом и девочка на возу!.. Все приметы сходятся!

Перетрусив стражник усе на возі, але диремно.. Решта прокламацій — з півсотні — була прив'язана коняці під гривою.

З де-кілька сот примірників, що ми поширили по селах, тільки листочків з вісім попало до рук стражникам, урядникові та приставу. Знайшлося дурнів з двоє соцьких, що „представили по начальству“ знайдені страшні твори. А решта глибоко зникла по селянських кишнях та пазухах і довго ще переходила з рук до рук.

ТРИВОГА СЕРЕД ПАНІВ

А проте й того, що було знайдене, було занадто для панів та поліції.

Хлопці пошепки передавали новини.

— Заметушилися пани!

— „Павлик“ у город поїхав...

— До „Владимира“ офіцер приїздив, з білими шнурками на грудях.

— З білими? То жандарський!

— Предводитель дворянства викликав старого Хелмського, розпитував про вчителів...

Незабаром у село приїхав ісправник Аксьонов і з ним ще хтось (здається жандарський ротмістр).

Співаків з хору, — і тих, хто належав до гуртка, і тих, хто не належав, у тім числі і всіх дівчат, викликали у стан.

Викликали й мене, але ні про віщо не питали, протримавши тільки дві години у окремій кімнаті.

А співаків допитували про „листочки“ й „книжечки“.

Відповідь була одностайна: — Що ви? нічого не знаєм, нічого не чули.

Видима річ, що нічого певного у поліції не було, окрім здогадок на досить хисткій підставі: на дописах урядника та писаря старого пристава, що частенько заглядали на співки, та може ще на туманних міркуваннях кого-небудь з волосного уряду.

Допит свій ісправник закінчив так:

— Я все знаю: у вас тут есть учитель один, так мы его от вас уберем... А вас, — если что-нибудь такое повторится, то я в следующий раз приеду с солдатами и всех перенорю!

Це з реготом опісля розказували всі, хто був на допиті.

*

У серпні я одержав надзвичайний виклик:

„Предлагается Вам незамедлительно явиться в канцелярию уездного предводителя дворянства...“

Предводитель дворянства Милорадович, по стану своєму, був головою повітового „училищного совета“, але ніяких безпосередніх стосунків з учителями ніколи не мав: для такого панства вчителі

були занадто вже нікчемним дріб'язком. Та й викликає не в „училищ-
ний совет“, а у власну канцелярію.

Приходжу.

Гарні панські покої у великому старому саду.

Тихо, чемно й нудно.

Здається, навіть мухи, з пошани до духу вельможности, пово-
даються поважно і ніби нудьгують.

Кличуть.

За столом огрядний, добре випещений пан. Викохані щоки, гор-
батий — хоч на медальний профіль — ніс, борідка помірковано-лібе-
ральна, а la prince Dolgoroukoff. Пан був з „освічених консерва-
торів“ тоб-то та-ж чорна сотня, але без занадто щирих прикмет
„руського народу“ і в смокінгу.

— Вы учитель из Рудовки?

— Да я.

— Я вас пригласил по важному делу... там относительно вас
ходят слухи всякие... вы с мужиками... мм... слишком близко...
даже книжечки всякие...

— Это, вероятно, какое-то недоразумение?..

— Нет, нет... исправник настаивает на вашем увольнении...
духовные — члены совета — его поддерживают... у меня в уезде этого
никогда не было...

Я намагаюсь надати обличчю вираз „благородного изумления“,
та не гадаю, щоб з того що путне вийшло. Знову мурмочу щось про
„недоразумение“, але власник ліберальної борідки чемний рухом
спиняє мене.

— Я не желаю скандала... у меня в уезде ничего подобного
никогда... одним словом, мы вас назначим в другое место, и там уж
у вас будет нянька.

— Куда предполагаете назначить меня?

— Гм... мы подумаем... вероятно — в Толкачевку... вы полу-
чите извещение в свое время. И — чтоб этого больше не было. В Ру-
довку же приезжать с места службы я вам не рекомендую... До
свидания!

Через тиждень чи два я одержав призначення: „немедленно с по-
лучением сего отбыть“ — справді, у Товкачівку.

До початку навчання було ще далеко, але треба було їхати:
дуже вже виразно й екстраординарно звучало це „немедленно с по-
лучением“.

У ТОВКАЧІВЦІ

Товкачівка була за 12 верстов від Рудівки. Приїхав я у порожню
школу і до початку шкільної роботи почав знайомитись з селом.

Село такого самого типу, як і Рудівка, колишнє панське — тільки
економій не багато, а одна — Милорадовича, старого уламку кріпаць-
кого панства: був рідним братом власникові ліберальної борідки.

Окрім пана, є ще добре вибеханий куркуль Т., — колишній пан-
ський прикащик. Селяни бідні. Інтелігенції небагато, і та розподі-

ляється не зовсім звичайно для села. Піп — Володимир Міхновський — одинокий удовець — страхіття та *enfant terrible* усієї спархії. Він — радикал-українець, два його сини — соціал-демократи: один десь під доглядом, другий, здається, на нелегальному становищу.

Від сільської інтелігенції піп тримається осторонь, дивиться на неї зверху і трохи з погордою. Та й було чого: та „інтелігенція“ хоч і являла собою дуже тісно споений гурток, але не мала ніяких інтересів, окрім горілки.

Огнищем, біля якого вона гуртувалася, була монополіка, де й жили найголовніші лідери гуртка: учитель Я., звільнений за п'ячку, та його жінка, — з прогорілих дворян, — що торгувала у монополії; окрім їх, була ще найбезпутніша подружня пара — дядько з дядихою, що, здається, ніколи й не висихали від горілки, та до цієї-ж таки інтелігенції належав і другий учитель — молодий, але плохий і забитий чоловік, що в добрій компанії потроху ставав справжнім п'яницею. Заїздив сюди й куркуль Т., і дрібні, але люто чорносотенні панки з Рудівки.

На селян ця компанія дивилась звичайно зверху вниз, водила-ж приятельство тільки з тими, що „вибивалися в люде“: з писарчуками, прикащиками, старшинами, урядниками та іншими представниками „вищої культури“, що тямали вже смак не тільки в горілці, а і в коньяці і в „німецькій“ ковбасі, і в іржавих смердячих „шипротах“.

У попа я був де-кілька раз. Через синів, певно, він знав декого з нелегальної публіки, але його власні переконання були занадто націоналістичні.

Ознайомившись з селом, я почав шукати способу зав'язати стосунки з дядьками та парубками. Коротких і нечисленних стосунків, які я міг мати, розмовляючи з батьками, що приводили дітей до школи, було звичайно недосить.

Але зав'язати тісний зв'язок було легко. Ще в Рудівці та й від попа я освідчився, що у Товкачівці є аматорська „півча“, що співає вона „по потному“, дуже гучно і дуже погано, і що керує нею той самий колишній учитель Я. — лідер монопольної інтелігенції.

Я доручив сторожевому сину — парубкові — скликати співаків, переказавши їм, щоб вони й знайомих своїх — хто захоче — привели, і сповістити, що керувати ними буду я.

У суботу ввечері душ з п'ятдесят уже гунало у великому класі.

Приглядаюсь — такі самі парубки й дядьки, як і в Рудівці; де-кілька дівчат. Поки знайомились, розмови завели: де хто бував, що чув, що бачив; де-кільки доладних анекдотів, — і розмова перейшла на заробітки, на економію, на відробітки.

Український селянин не розперизується у балачках.

Але в нятяках, і в тоні, і в характері мови я чув, що й до панів, і до землі, і до всього загального ладу тут відношення буде таке-ж, як і у Рудівці.

Газет тут майже зовсім не знали. Де-кілька примірників „Сельского Вестника“ надсилено в „росправу“ (збірню), та їх, здається, ніхто не читав. „Інтелігенція“ виписувала дешицю: хто „Биржевку“, хто „Русское Чтение“, хто „Дружеские речи“, але до дядьків цей мотлох безпосередньо не доходив.

Розпитували, самі розказували; поспівали трохи, і знову за розмови. Там, у гуртку — жарти та регіт, а там — дивись — поважна розмова. Я тинявся від купки до купки, встряваючи у балачки. Розійшлися годині о дванадцятій.

Я вже збирався лягати спати, коли вернувся сторожів син.

— Ну, й гарно було на співці: ніколи у нас так не бувало... А вас наші дядьки вподобали...

— Як саме?

— Кажуть — це наш чоловік... тоб-то — що ви не „панитесь“.

— От-то! чого-ж мені панитись? Я-ж — не пан, і панського майна немає в мене... Пі, тепер не ті вже люди, що колись були...

Я згадав про старих дідів з забитими головами, що ще й тепер павщину добром згадують, а потім перевів мову на панщину, на так зване „визволення“ кріпаків, на вбивство Олександра Другого, на старих революціонерів...

Розійшлися ми о третій годині.

„Співки“ почали відбуватись регулярно.

*

Якось витяг я з скриньки де-кілька брошур, що привіз з собою, і залишив їх на столі; в мене було на думці прочитати яку-небудь у невеликому гуртку. Вертаюсь я у кімнату, дивлюсь — однієї брошури немає. Стурбувався я: що за лиха година?

Другого дня звертаюсь до сторожевого сина:

— Чи ви не бачили, тут...

Парубок осміхається і дивиться, немов зачарований.

— Ну, й книжка! ой-ой-о-ой!

— Так то ви...

Вже, вибачте, я взяв... розгорнув тільки подивитися, та як почав читати — неможна одірватися... вас не було, щоб спитатись, я й узяв... цілу ніч читав... Ви знаєте, як прочитав, просто хотів у зборню бігти та всім прочитати. У нас ніхто й духом не чув нічого такого... і про панів, і про попів, і про царя — усе, як на долоні!...

Ми вмовилися, що де-кому з хлопців, хто з бідних людей і по заробтках бував, і злиднів бачив, можна дати почитати цих книжок.

За короткий час з „півці“ у нас вибрався невеликий тісний гурток свідомих чоловіків, і мені здавалося, що я немов знову у рудівському, уже „обстріляному“ гуртку.

Про „няньку“ не чути було. Я зрідка згадував про неї, гадаючи, хто-б це міг бути? Може старий Милорадович, земський начальник Ракович, може з поліції хто-небудь, або з куркульні? Проте нікого пілозрілого на обрію не видно було. Та я й не дуже сушив собі голову цим питанням. А тут дихнуло Жовтнем, і під його подихом на якийсь час забилися, немов цвіркуні по запічках „няньки“ усіх рангів.

„МАНІФЕСТ“. СЕЛЯНСТВО Й КУРКУЛІ

Важка напружена тиша. Газет нема. Забастовка. Настрій такий, що „щось буде“, але — що?

Тишу прорвала страшна звістка про розстріл селян у селі Ольшаній.

Сутички селян з панами, здебільшого на ґрунті орендних відносин були вже не раз подекуди, але у Ольшаній така сутичка закінчилась криваво. Пан викликав стражників, вони стріляли у натовп і вбили 7 чоловіка. Селяни пошепки переказували один одному подробиці цієї події, і це збільшувало напруженість настрою. Але тільки найсмідіші селяни, та ті, що купчилися біля нашого гуртка, звязували ці події з загально-російським станом. Більшість дивилась жахливо, обурювалась навіть, але дивилась на цей випадок, як на місцеве з'явище, що стосується тільки того села.

Піп радикал ходить таємничо і ще з більшою погордою дивиться на п'яникувату „інтелігенцію“.

Він на події дивиться виключно з боку автономістичних вимог, але рухові з цього боку співчуває.

„Інтелігенція“, поруч з випивачкою почала уділяти місце й „політиці“.

Піджимали губи, балакали про те, що забастовка не дає вивозити хліб, і це дуже шкодить „нам, земледельцям“, розповідали пошепки брудну, паскудну провокаційну казку про те, що японці за 18 мільйонів підкупили жидів, студентів та робітників, щоб вони зруйнували забастовками державу. Цю вигадку охранныка Черепа-Спиридовича ширила репильна преса і її радо підхоплювали попи, дяки, поліція й усе чорносотенне кодро.

На селянах проте цей бруд не відбився: через „Русский Паломник“, попів та дяків казки доходили до їх, але потім у поетичній творчості бабів зміст їх так перекручувався, що й упізнати було - б неможна: до „студентів“ та „забастовщиків“ якимись несподіваними шляхами приплітались і „турецький цар“, і „німецький цар“, і „царева дочка“ і навіть „царів зять“ у найчудніших між собою відносинах. А де переказувач від себе приплігав ще „земельку“, то тут легенди иноді набували вже такого характеру, який і не снився ні Черепу-Спиридовичу, ні вельможним видавцям репильних журналів та газет.

*

— Вас у розправу требують!

— Хто!?

— Дядьки.

Дід сторож був збентежений.

— Маніфест, кажуть, якийсь від царя вийшов, та ніхто доладу нічого не зна...

Про маніфест я знав уже, бо тільки-що вернувся з міста; я хотів як-раз зібрати гурток, щоб поговорити з приводу його.

У зборні народу — тиск, пальця не просунеш. Біля стола — де хто з „інтелігенції“; вигляд у цих чемно-уважний, але вони нічого не кажуть, немов вичікуючи.

Посеред хати — старий дідок з святобожним лисичим обличчям; вид у його переляканий і стурбований.

Надсаджуючись, щось хрипко кричить рудий куркуль Т., але його неможна розібрати за галасом і вигуками.

— Продали село! продали!

— Панами зади лизать?? годі, нализалися вже!

— Не буде цього! натерпілись!..

Проти Т. намагається щось сказати член гуртка т. Кумейко, та не перекирить галасу.

Виявляється, що двоє святобожних дідків — заможненькі дукарці, потай від селян, але буцім-то як їх „представники“, їздили у місто на нараду; нараду тую скликав у земстві предводитель дворянства з панів та з маргаринових „селян“ по персональному вибору: тут були старшини, писарі, де-хто з земських гласних, заможненькі церковні старости то-що; нарада постановила, між иншим, прохати завести військовий стан і прислати більш війська. Один з цих дідків і стояв перед громадою. Він шамотів щось білими тремтячими губами, але його не чути було.

Кумейко нарешті перекирив.

— Позвольте!.. дядьки... не можна - ж так... треба розпитати доладу, в чім річ... нехай-же розкаже!

— Що там розпитувати? Повбивати гадюк та й годі. Це й ти за їх оступаєшся?

Бий! бий!..

Це вже було занадто. Я сіпнувся наперед, та ніяк не можна було протопитись.

Дідок зблід і... часто христачись, почав спускатись навколяшки.

Я й тепер не тямлю, чого треба було хитрому куркулеві? Запобігти ласки в селян? чи вчинити просто злісну провокацію на вбивство, — та ще селянами селянина — щоб дати добру зачіпку до заведення військового стану? Гаяти часу ніяк неможна було.

— Громадяне! гукнув я з натовпу. Галас трохи вщух.

— Громадяне! тут діло зовсім не в одному тільки нашому селі. Нині по всій Росії йде боротьба робочих та мужиків з панами та багатирами. Царь видав маніфест... обіцяє свободу... та той маніфест виданий з примусу, з переляку... Тепер пани та багатирі гуртуються, збирають з'їзди, требують війська... І нам треба гуртуватись, щоб обороняти своє право й здобути землю...

— Вийдімо на вулицю! там більш людей, — гукнув хтось. На дворі, справді, стояв великий натовп людей, що не могли просунутись у розправу. На дворі я виїняв з кишені листок з текстом маніфеста, прочитав його, розтовмачив і знову почав говорити про те, що конче треба гуртуватись, підтримувати робітників, вимагати землю і добиватись „установчих зборів“.

Виступало ще де-кілька чоловіків. Нарешті постановили: обох самозваних „делегатів“ панського з'їзду узяти під догляд і не дозволити їм мати стосунки з панами; у місто послати людей, щоб розвідали, що робиться, і чого треба триматись; панську економію узяти під догляд, щоб відтіля не вивозилося й не продавалося майна та худоби; у найближчому часі зібрати сход, на який закликати „оратора“ з міста.

Дідок з лисичим обличчям і плакав, і кланявся, і дякував, поки нарешті зник кудись.

У МІСТІ

Місто кипіло, як ніколи, певно, не доводилось йому кипіти раніш. 18-го чи 19-го жовтня випущено було де-кільки політичних в'язнів, що сиділи у Прилуцькій тюрмі. Між іншими були випущені Сашко Клименко, Єгор Каневський та ще де-хто з підпільних робітників. На квартирі у Олексія Назарієва — тиск людей і не схоже, що ще кілька днів тому ця квартира була найпильніше „законспірована“. Власне, конспірації ніхто не одміняв, і підпільні робітники (особливо бундовці) офіційно її додержувались. Але конспірація у Прилуці, де звичайних „мирних“ умовах кожен зна, що у другого в борщі вариться, — видимо, була річчю технічно неможливою. Досить того, що де-які дядьки, шукаючи „оратора“, настирливо товпились навіть до нотаріуса Доброворського (Олексій був син другого нотаріуса, Назарієва, і жив у батьковій квартирі).

Робітники не ходили, а літали метеорами.

От, до тієї самої квартири, увесь у грязюці, увалюється Сашко Рожанський — учитель з Охінбок. На голові — манчжурська папаха, в руках малахай, кобильчина — по уші у багнюці, ледве боками водить.

— У Охіньки вже не можна; там мене сам ісправник ловить. Куди треба?

— От і добре: ви поїдете у Левки, на сход; треба буде винести приговор у дуці програму.

Хтось збирається у Ічню.

Там гаряча розмова про те, як ставитися до виступу лібералів.

Поважні й статечні „діячі“, котрих до цього часу з кабінетів ніяк не видно було, гуртуються біля „стовпів“ — жінки одного урядовця — Троїцької та адвоката Морачевського, і навіть, „с надлежного разрешенія начальства“, упоряжають мітинги.

Нарешті де-кільки товаришів умовляються піти на мітинг і „вспинать, як слід“ майбутнім міським проводирам „конституционно-демократической“ партії.

Серед єврейського населення — стурбованість і одчай. Ідуть страшні чутки про н ві криваві погроми. Міщанство, замучене, налякане, проклинає з одчаєм „шейгеців“, і „шмаркаців“ — соціалістичну молодь, що мовляв, своїм бойовим поведінням накликає лихо на єврейський народ.

Нарешті, чутки про погром набувають реальних форм. Називають уже день, коли з Київa чи з Ніжина повинна приїхати спеціальна банда хуліганів, зорганізована від поліції.

С.-д. (українці та бундовці) організували самооборону. Озброєна та самооборона була поганенько: де в кого були револьвери „Франкотта“, „Велодоги“, „Бульдоги“ та „Лефосе“, а більшість мала вироблені деповськими робітниками кастети: це була гирька на гвинтовій пружині, якою у ручній бійці можна було гаразд проломити тім'я, або зламати руку.

Самооборона ходила патрулями, стережучи, щоб де-небудь не вихопився початок погрому.

Одного дня (у двадцятих числах жовтня) справді в районі вокзалу з'явилися якісь підозрілі постаті, одагнені у однакові майже,

жовті видублені кожухи. Вони намагалися підбурювати де-кого там таки побіля вокзалу, але у місто їх не пустили (переказували, що самооборона з робітниками депо оточили їх і посадили назад у вагони).

Та й взагалі умови не сприяли погром им зам'рам. Перед тим днем (чи навіть того самого дня, — не пам'ятаю) був мітинг, де обговорювано питання про влаштувані від поліції погроми, що кривавою хвилею прокотилися тоді по всій Росії. На мітингу було й де-кільки більш-менш свідомих сільських дядьків, що днів по два, по три не виїздили тоді з міста, жадібно ловлячи усе, що стосувалось нового вітру.

І от за промовцями виступило й де-кільки селян. Їхня мова була проста й доцільна.

— Це все поліція та пани босячною накручують, щоб заколоту наробити. Не дамо бити.

Для поліції це було досить важливою вказівкою.

Так у той час погрому у Прилуці й не було, хоч діяльних чорносотенців там було досить; окрім ісправника, поліцаїв та деяких завзятих урядовців, був, наприклад, дуже ретельний протопоп Пірський; пізніше, уже будучи членом, здається, 2-ої державної думи, він уславився тим, що на запит газетного інтерв'юера, чи можна побачити „отца депутата“, гукнув швейцарові: „Гони его в шею!“

Але зорганізувати погром міськими силами ця зграя видимо не мала змоги: городових, або як їх патріархально кликали міські баби, „десяцьких“ було усього душ двадцять, та й тих кожна сидуха з майдану знала з діла-прадіда уздовж і впоперек: ніяке перодягання не сховає. Босяків на все місто було ледве чи п'ять чоловіка, і ті — все народ, до бою нездатний. А чорносотенні крамарі хоч і були, так то-ж усе люди статечні: а чи воно-ж таки до лиця якому-небудь „почотному громадянину“, або церковному старості йти з дрюком та рипіжати „Спасі Господі“? Засміюг-же!

А найголовніше для ісправника, мабуть, було те, що стражників та козаків було мало, — ніким було-б охороняти погромну юрбу від самооборони.

Страшний погром зате учинила поліція та чорна сотня недалеко — у містечку Ічні на Чернігівщині.

МІТИНГ У РУДІВЦІ. ЗАБАСТОВКА. СЕЛЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ

Як ішло у цей час шкільне навчання, я й не пам'ятаю. Либонь його зовсім не було. То у гуртку, то на сході, то у місті, — згається, якби не 24, а 72 годині було в дні, то й тих-би не вистачило.

Ранком 23 листопада (стар. ст.), тільки-що почав я третю, чи четверту лекцію, у двері просунув голову дід-сторж.

— Там вас двоє якихось людей питають.

Увійходжу. На ліжку сидять рудівські гуртяни — Павло Губарь і Петро Бондаренко.

— Ми за вами. Ідьте у Рудівку, а ми підемо у Прилуку та привеземо ще кого-небудь... Таке робиться, що й ладу не дамо. Люди вимагають забастовки... боїмося, щоб не було якої провокації... перестають вірити комітетові...

— Постійте, розкажіть по черзі. Який „комітет“?

Товариші, перебиваючи й доповняючи один одного, починають розказувати.

Виявляється, що у Рудівці зразу після „маніфесту“ зорганізувався комітет, який і керував життям волости. У комітет увійшли здебільшого члени нашого гуртка і близькі до їх революційно настроєні селяне. Було де-кільки мітингів, де з'ясовувалося вимоги революційного трулячого людю. Проти комітету нишком і вголос ведуть агітацію де-хто з куркулів, старшина, полупанки й пани.

Пани перелякались, здебільшого повтікали у Прилуку, а деякі — навіть у Київ. Владимир Маслянников (багатий землевласник), переодягшись у кожуха і підперезавшись поясом, приїздив на сход і прохав, щоб його „прийняли у селяне ку громаду“. Генерал Безсонов згадав, що в його ще з літа залежались якісь книжки та брошури, що йому доручило „сельско-хозяйственное общество“ передати до бібліотеки „попечительства о народной трезвости“; він згадав про їх тепер і сам привіз. Перед учителями запобігає. Члена комітету учителя Шкоропада покликав до себе, прислав навіть коней за ним і вітав... чаєм... Куркулі глузують, розпускають брехні.. А сьогодні як-раз храм (23/XI „Олександра Невського“), з'їхалося з околиць сіл та хуторів сила людей. З самого ранку біля волости мітинг без перерви... Обговорюють питання про забастовку.

У комітеті є й прогивники. Чорносотенці з цього користають, можуть підірвати довір'я.

Поки товариші відпочили, знайдено підводу і за годину я телінався на возі по дорозі на Рудівку, а Губарь та Бондаренко чухрали до міста.

Комітетчики справді не жалкували себе: з Рудівки у Товкачівку, потім у Прилуку, щоб увечері знову бути в Рудівці — це біля 50 верстов — добрій коняці вистачило-б з лихвою!

*

Ще здалеку я побачив велику силу людей, що мов комахня вкрили увесь майдан, де звичайно збирається ярмарок.

У очах рябіє від шапок, кожушанок, платків та стьожок. Хотів я хоч на хвилину забігти у материну хату, та не встиг.

— Є оратор, є!

— Приїхав!

— Де він?

На рештованню з тисяч рук я миттю перехопився з воза у середину натовпу, де стояла трибуна (стіл з волости).

— О, так це — Коля!

— Оцей чаю пий до пана не поїде!

Такої великої аудиторії я зроду не бачив.

Натовп тягся так далеко у всі боки, що й найдужчого голосу не чути було-б у останніх лавах. Людей було не менш, як тисяч десять.

(У моєму акті обвинувачення, з яким я мав неприємність познайомитися через чотири майже роки, машинкою надруковано „20.000

человек*, а потім задне „зеро“ соромливо закреслене: воно й справді: від одного „зеро“ 129 стаття не схудне й не потовщає, а 20.000 — число певне узяті з жандарського „дознання“ — навіть для прокурора було занадто багато, бо певно стільки людей і в окрузі не було).

На швидку руч я попрохав членів комітету з'ясувати становище. Вони розповіли те-ж, що я вже чув від Губаря та Бондаренка. Справді у комітеті було дві течії: одну — зважливішу — виявляв тов. Гапченко, що пропонував зняти робочих і узяти майно під контроль; другу — поміркованішу — виявляв учитель Шкоропад.

Я почав говорити, рішуче вимагаючи страйку. Ніде гріха діти — річ минула — лемішківата була промова. Тут була і розповідь про становище робітників у містах та напівкріпацького селянства, і відповіді на вигуки та запигання з натовпу, і роз'яснення програму соціал-демократії, і про війну, і про царський уряд з бюрократією, і про революційну боротьбу, і про соціалізм...

У натовпі я помітив де-кільки пар очей, які дивились з ненавистю, погано захованою під кривими посмішками.

Огрядний червонопикий дядько у суконній синій чумарці вигукує:

— Так соціалізм отой значить, що — що моє, то моє, а що твоє, то й то — моє?

— Гуртове — чортове, — гуде хтось біля його.

Я починаю роз'яснювати суть отого „моє“, що таке дороге для синіх чумарок тонкого сукна, і ледве стримуюсь, щоб говорити спокійно.

Але грім обурення перебиває дукаря:

— А тобі-б усе у свою кишеню пхати?

— Дивись, щоб не луснула!...

— З пюзом разом!...

— Панська затичка!

— Годі, попоїздили вже на нас!...

Виступило ще двоє чи троє членів комітету. Уже сутеніло, коли мітинг скінчився.

Він прийняв багато постанов загально політичного характеру (установчі збори, демократична республіка і т. д.) і ухвалив підтримати революцію сільсько-господарським страйком у економіях, для чого зараз таки зняти робочих; панське майно постановлено було взяти під догляд, поставивши чергових, щоб берегли худоби; не дозволяти вивозити, продавати або передавати майно; з старим урядом не числитися, затвердити комітет і розподілити між ним обов'язки: монополювати зачинити (треба сказати, що фактично монополює вже й була зачинена з наказу комітета; і хоч було „храмове“ свято в селі, але на численному мітингові не було ні одного п'яного); негайно обікрати людей і послати по економіях, щоб провести приговор у життя; приговор зформувати і підписати по всіх „сільських обществах“ волости.

— Панахиду по борцях революції! гукнув хтось з натовпу.

— Піп не захоче!

— Що? Як не захоче? Що це йому — старе право, чи що?

Я, ще коли зліз на трибуну, бачив, що ззаду натовпу, трохи осторонь від людей, тинялись обидва пани, урядник, стражник і ще де-хто з сільських полупанків. Але тепер вони де-сь зникли.

Попа Антонія Базілевського швидко знайшли, і він не змагався. Це був цікавий тип попа-інтелігента. Жвавий, спритний, освічений, дуже гарний оратор, — він був шкільним товаришем відомого Георгія Гапона (випуск Полтавської дух. семінарії 1893 року). Не вірив, звичайно, ні в бога, ні в чорта, був раніш акцизним урядовцем і в рясу сховався від якихось „незалежних обставин“. У приватних розмовах являвся — як на обставини — то лібералом, то реакціонером, то (під чаркою) одвергим і цинічним ідеологом шкурного паразитизму та босяцького епікурейства.

Він не тільки одсмалив демонстративну панахиду, але й сказав квітчасту промову, що кінчалась перекрученою цитатою з П. Якубовича: „Вечная ж память павшим борцам за свободу, вечная слава живым“.

(А проте через де-кільки тижнів він дав такі свідчення жандарському ротмістрові, що більш 50 чоловіка селян пішло у тюрми та на Сибір).

*

Згадавши про „панахиду по борцях“, варт додати де-кілька слів про те значіння, якого їй надавало селянство.

Селянство округи, взагалі, не було справді, тоб-то з почуття, релігійним. Релігійні одправи — і церковні, і звичаєві — були традицією, податком звичаєві, чемності. Справді релігійними, тоб-то такими, котрі хоч як-небудь уявляли собі „бога“ і щиро гадали, що через релігійні одправи вони увіходять з тим богом у зносини, були хіба старі діди, баби та велика частина жіноцтва.

Решта-ж, особливо чоловіки, виконували традицію: „так годиться“. (Свідомих безбожників були одиниці). Можна з певністю сказати, що йдучи за корогвами під час молебня від „бездождя“, або замовляючи „акафіста“ святому Пантелеймонові від хвороби, середній селянин ніякої користі не сподівався від цих маніпуляцій, а пророблював їх через те, що так „заведено“, — за-для звичайности.

До духовенства селянство у масі ставилося трохи з призи́рством, як до нахлібників та дармоїдів. А де-які багатенькі та бувалі дядьки, так ті, часто й густо, виявляли нахил з попа, а здебільшого з дяка, „за свої гроші“ ще й поглузувати, немов з дурника, підкреслити його анекдотичні риси — жадобу то-що. І дякові або дяконові, иноді треба було мати великого такту, щоб не опинитися на селі у ролі присяжного посміху людського.

І тут, у вимозі від попа панахиди по борцях революції, головну ролю грало почуття протесту, бажання зробити неприємність попові, погнати його робити те, чого йому, певно, не бажаться.

*

Увечері комітет зібрався у хаті моєї матери: туди-ж, ледве човгаючи негами, прийшли Губарь і Бондаренко. Вони принесли останні числа газет — „Новой Жизни“, „Начала“, журнали й відозви. А найголовніше — привезли вказівку: забастовку провести і як-раз так, як вона й була проведена.

Годині о десятій чуємо — дзвін на гвалт. Вискочили схвильовані. Розпитались — у хуторі, верстов за чотирі, пожежа: у пана згорів хліб. Хто підпалив і на віщо — так і не виявилось.

Ранком я знову поїхав у Товкачівку.

Але комітет у Рудівці керував до самого початку езекуційного терору.

Тими-ж днями відбувся мітинг і в Товкачівці, в школі. Виступав з промовою Олексій Назарієв. Ні раніш, ні пізніш не доводилося мені бачити такої тісноти: не тільки великий клас, але й с'ни і сусідні кімнати були забиті людьми вщерть. Пропхатись у натовпі не було ніякої змоги. Лямпа погасла, й довелося цілком вийняти одно вікно, щоб дати свіжого повітря.

У натовпі хтось помітив поліцейського стражника; він був без зброї, але у форменній одежі. Селяни зразу загмоніли досить грізно і в'дливо. Стражник щось промимрив ніяково і зник кудись.

Оратор з'ясовував потребу боротися далі, популяризував програм партії, застерігав, щоб не покладалися на маніфест, на царську та на панську ласку.

Складений був приговор з такими самими вимогами, як і в Рудівці.

Дуже характерно, що й тут селянство зразу, чуттям спільности економічних інтересів, підозріло й вороже поставилося до куркулів. Їм не вірили, хоч де-які з них і вдавали з себе прихильників селянських інтересів. Та й велика більшість заможних людей, що рівнялись на панка, або півпанка, відповідали тим самим: немов нюхом чули оті усякі церковні старости, старшини, орендарі великих цматків панської землі, що їхня правда на панському боці, хоч недавно ще осертучений та великописьменний пан приймав такого куркуля хіба біля порогу.

Про пошів і говорити нічого: майже усі вони трималися свідомо суто-чорносотенної позиції. Де-які, як Пірський, виступали активно, а інші у найкращім випадку робили лисиче, святобожнє обличчя, шипіли про „соціалістів“, як „зрадників“ та „японських наймитів“, та прорікали „очі з скорпіонами“.

Курйозом видався на цьому тлі Товкачівський піп Міхновський. Швидко після маніфесту він виступив у церкві з промовою про те, що таке недоторканість особи та конституційні гарантії. Досталося тут і царському ладові, і урядові, і поліції: „посіпаки“, „визискувачі“, „гнобителі“ (піп говорив по-українському) так і сипались. Правда, згодом „посіпаки“ пометились на попові і продемонстрували на йому „недоторканість особи“ на свій кшталт: на різдво 1906 року піп був арештований і де-кілька місяців просидів по в'язницях.

ФІЛОНОВ. АРЕШТ РУДІВСЬКОГО КОМІТЕТУ

5-го грудня вранці я працював у класі з дітьми.

Двері прочинились, і в клас просунулось злякане обличчя дідасторожа.

— Там до вас якийсь урядник приїхав, питає...

Я вийшов у кімнату.

Серед хати стояв у повному бойовому вбранню, з шаблею й револьвером поверх шинелі, рудівський урядник Коротков.

— Я — к вам с маленьким делом... В Рудовку, по поводу беспорядков, то-есть — не беспорядков, а собраний, которые были, смены власіей и тому подобного, приехал статский советник Филонов... старший советник Полтавского губернского правления... ну, конечно, расследование... И вот он хочет, чтоб вы дали кое-какие пояснения... свидетельские показания, так сказать.

— Какие показания? Что за ерунда? никуда я не поеду! — настобурчився я.

Урядник здивувався і немов навіть трохи засоромився... я вже опісля збагнув, що соромно йому стало за мене, що я такий нездогадливий.

— Мм... видите ли, это невозможно; ведь теперь усиленное положение, и, собственно говоря...

О!.. Я тільки тепер згадав. Справді, немов хтось казав, що з 1-го грудня буде заведене „положение о местностях, состоящих на усиленной охране“, та я якось не звернув на це уваги.

Правда, я до-пуття й не знав, що воно за „положение“: чув, що Москва вже 24 роки була на „чрезвычайной охране“, а що це значить реально — якось не гадав.

Вийшов я у клас і підійшов до вікна. Дивлюсь, за горбом має на вітрі кінець кавказького башлика. Пройшов в учительську — глянув у вікно — на причілку школи стоїть кубанський козак, — гвинтівка у бурочних пахвах за плечима, шабля кавказького зразка біля боку, і коня на повіді держить.

„Та-ак“, — думаю собі.

Виглянув на ганок — і на паркані сидить козак...

Знову ввійшов я до кімнати.

— Так вы просто арестовать меня думаете, что-ли?

— Видите, собственно говоря, мне поручено... дано так сказать, предписание, во что бы то ни стало... конечно, я думаю, мне не придется прибегать...

Ув'чливий з бісового батька був урядник! просто хоч зараз — у жандарські ротмістри.

Я вийшов. Урядник посадовив мене в санки, сам сів поруч і сів на віжки. Де-кільки чоловік біля розправи злякано й здивовано дивились нам у слід.

Тільки-що виїхали за село, немов з маку, вихопилось відкільяєсь троє чи четверо козаків верхами і замайоріли башликами поруч санок.

*

Була вже післяобідня пора, коли ми вїхали в Рудівку. Біля волости стояв натовп селян, оточений рідким цепом верховнів-козаків.

Урядник завіз мене до матеріної хати, сказав, що мене викликають, і пішов до волости — певно, з доповіддю.

У хаті настрій придавлений. Перелякано, немов мишенята, дивляться дівчата — сестри. Мати тупцяє біля печі, зітхаючи. Розпитую, що скоїлось, та й вони мало що знають. Кажуть, що „воєнне положеніє“ завели, приїхав якийсь урядовець з Полтави, від губернатора; з ним — ісправник і душ з півсотні козаків. Половина, кажуть, на Згурівку піде, а половина тут буде. Козаків у панів годували, горілкою поїли...

Посидівши трохи в хаті, я по-за волостю, обминаючи козаків, пішов до школи.

Учнів нема. Їх відіслали додому зранку.

Лунають кроки по порожніх класах.

Шкоропад ходить по своїй кімнаті, похнюпившись. Нудно, аж поперець нив. Я приліг на ліжку, розпитую, як працював останніми днями комітет. Розмова не в'яжеться. Поникавши по кімнаті, виходимо у клас. З вікна, як на долоні, — волость, вулиця перед нею і вигін.

Верховні гарцюють, наїзджають на людей кіньми, щирять зуби, перегукуються. Люди поступаються перед кінськими грудьми та задми, тиснуться до ґанку волости.

Он дядько підійшов до козачого офіцера, скинув шапку, щось говорить. Офіцер підіймає руку з нагаєм і, зціпивши зуби, раз за разом шмагає дядька нагаєм по виду. Схопившись за лице, дядько впав і не то рачки відліз, не то покотом відкотився до шкільної огорожі.

А, будьте-ж ви кляті...

Знову нудимо світом.

Грюкнула в сінях луна, пішла по кімнатах, у дверях урядник.

— Пожалуйте, вас вызывает господин Філонов. И вы, господин Шкоропад, тоже одевайтесь...

Виходимо з дверей — зирк: перед ґанком у дві лави, одна проти однієї, шестеро козаків; ми опинилися між ними.

— Эти?

— Да, эти.

— Шашки... вон!.. арш!..

Заду волости, за пожежною повіткою, здавлений крик: гукає якась бабуся:

— Ой лишенько!.. Олено, Олено, біжи додому, скажи матері — Колю під сашками повели!..

На ґанку волости — ісправник Аксьонов, з войовничо вип'ятими грудьми і чомусь у козацій офіцерській шапці; перед ним з долоною біля шапки п'яникувата, злякано облеслива пика станового Іолкіна; поруч — козацій офіцер і якась обдутлувата невисока чорна постать з гудзиками на чорній шинелі, у картузі міністерства внутрішніх справ.

Це й був Філонов. Похід на Прилуччину був його першою карною експедицією. Через де-кілька тижнів він уже широко вславився звірячими вбивствами більш 100 душ селян в Устивиці та на Сорочинцях, викликавши тим відомий „одвертий лист“ В. Г. Короленка у газ. „Полтавщина“; а незабарі терорист Кірілов застрелив його в Полтаві серед білого дня біля самого будинку „губернского правления“.

— Здесь...

Загрюкав замок „холодної“.

— Да там мужик какой-то спит?

— Вибрось!

Переляканий десяцький викотився з „холодної“ і туди вихнули нас.

Надворі — метушня й галас. У сінях і у волосній передній грюкають прикладами й чобітьми козаки.

Ми сидимо на загиженому поликові, прислухаємось.

— Поведуть на допит, чи ні?

— А чорт їх зна.

Знову грюкає замок — у дверях з'являється В. К. Балабуха.

— Ну, що там?

Пошепки Балабуха розповіла, що шукають членів комітету по списку; списки склада старшина та поліція. Чубарь і Гапченко, здається, втекли.

Знову відчиняються двері, — вводять волосного писаря Андрія Шийку. Це трохи дивно, але зрозуміло.

Шийка — чоловік заможний, активної участі у комітеті не брав, а проте й проти комітету не виступав і навіть допомагав технічно: а старшина йому — лютий і запеклий ворог здавна; певно, він і вніс писаря в список.

Нарешті, викликають мене, певно — на „допит“.

У волосному правлінню біля стола сидять ісправник, пристав, козакий сотник — той, що був дядька біля волости, — старшина і ще де-хто. Філонова немає.

Уся зграя п'яна в дим.

— Имя, отчество, фамилия, сколько лет... Вот, вы взбунтовали мужиков, вы их и успокойте... Вот выйдите сейчас к ним и скажите речь... Что-о? вы ничего не можете сказать? д-да, бунтовать умеют, а потом спрячутся, а муж-жик за них... э-э... отвечай...

Усмирителі почали балакати й реготатись проміж себе. Про мене немов забули. По-одному вставали, виходили, знову вертались. Я стояв, а ззаду в мене байдуже стримів козак з шаблею.

Хтось почав був писати протокола, потім кинув.

Нарешті:

— Вивести!

Так допиту й не було.

Сидимо знову. Одного за одним уводять ще товаришів. Привели Бондаренка, Хведосю, монопольщика Василя Дикого. Цього узяли за сина, що сховався; та й причіпка була: бо він з постанови селян припинив торг горілкою. Уже пізно було, коли привели останнього — Герша Сафрановича, бундовця, наймита з олійниці. Сафранович веселий, немов на святі.

— Хлопці, хлопці! Де ви були, як кози дохли?

— Вас не били? — схопились ми. Сафранович був єврей, а козаків поліція найбільш підкрочувала проти євреїв.

— Кого? мене? за віщо? що я їм заподіяв? Та вони — показує на козака — прехороні хлопці, тільки голови їм якби хто полагодив, а то — трохи на бік...

Козаки за дверима регочуть.

— Потеха — парень!

*

Ніч. Бруд. Сморід. На двір не пускають. Кому треба чого — усе відбувається тут таки у запічку.

Аж ось знову:

— Виходи, стройся.

Збившись отарою, простуємо глухими левадами до станового. Пробуємо говорити з козаками, — неохоче, але без особливої злості відповідають.

У станового повен двір коней і козаків. Козаки нудять світом. От з десяток зібрались купкою і, поспиравшись на коней ліктями, заводять донську пісню. Спів широкий, суворий. Слів не можна розібрати, тільки чути, як дзвенить у морозному повітрі тенор, виводячи кінець:

... Ой да белай ца-а-а-рь!

Певно — це плід творчости якого-небудь осаула Попова 37-го що, вихований у корпусі на історії Іловайського та словесності Невзорова, заслаб на віршомазіє.

Стоїмо на ганку. Козаки сидять. Виходить якесь мурло в штатському, схоже на переодягненого городского і починає „пущать агітацію“, злісно поглядаючи на нас.

— Проти царя, сволочь, ідьот... смущають мужиков... іш — очками побльосківает!.. у них книжки такіє тайные есть... секретные, значит... сволоч... на міне, так я б їх всех до ноги, как червей передушил!

Козаки слухають, але великого спочуття промовцеві не виявляють.

Ждемо годину, дві!.. Коліють ноги.

— Введите!

У канцелярії писарі дописують протоколи. Це тільки всього акти арешту на підставі 21 ст. „Пол. о местн., сост. на усил. охр.“.

Ждемо кінця.

Засунувши руки в кишені, у канцелярію вступав козакий офіцер. Він ще п'яніший, ніж був удень. Спинивсь проти мене, вилупив п'яні баньки:

— Ну-с, что же это вы, отец дьякон, духовная особа, а этикими делами занимаетесь?

— Я не дьякон, — кажу. (На мені була чумарка, і волосся на голові довге. Це, мабуть, сотникові й здалося за ознаки „духовної особи“).

— А кто же вы?

— Учитель.

— Д-да. Вот я тоже учителем был... но я — верноподданный... а вы, вот, неверноподданный!

— Слушай, Величко! — звернувся він до козака, що стояв, витягнувшись, біля дверей: смотри за ними в оба глаза. Это не простые люди: эт-то г-государственные п-преступники... Из них каждый в двадцать раз умнее тебя... обманут, вокруг пальца обвелут св ими... разг-говорами, и вы (це знову до нас) моих казаченьков не сердите... они этого не любят. У нас на этот счет суд короткий: по а-а-дату... и... и по-шариату... да... А ты, Величко, ты казак

молодой, смотри в оба, а то — под суд, и на весь век несчастным станешь... И, чтоб пальцем их никто не тронул... ежели не будут разговаривать... или бежать... По-ни-ма-ешь?

— Так точно вашескородие!..

Протоколи складені й прочитані.

Знову назад, в холодну.

Під ворітьми з темряви вихопились якісь дві постаті і кинулись на нас з нагаями. Шкоропадові пліттю попало по голові, та висока сива шапка захистила тім'я; мене торсонувало в спину.

„Проч! не приказано бить! — закрича вверховень-конвойний і направив коня назад. Постаті метнулись і зникли біля загорожі.

*

Знову багнюка й сморід холодної. Спати не можна. Тихенько щось зашкрябало по шибці. Одіткнули ганчірку, що нею була заткнута розбита шибка — за вікном Потап Березань.

Пошепки, напівидку:

— Губарь утік у город. Гапченка ловлять. Що робити?

— Ховайтесь, далі сховайте сільські приговори... Перекажіть, щоб нам передали їсти, козакам з монопольки горілки й пиріжків. Нехай принесуть діти або жінки.

Через півгодини козаки зовсім пом'якшали. Нахилившись до віконця в дверях, козак уминав пиріг і ділився яражіннями.

— Зачем бунтовать? Вот и нас гоняют из-за этих бунтов.

Ми розказуємо козакові, з-за чого селяни „бунтують“: нема землі... вся в панів... жити не можна. Пани давлять...

— Ну так что-ж: нож в бок такому пану, да и крышка... а против царя зачем же итти? Он, может, и сам не знает, что делается?

Зайшов Велічко.

— Завтра с нами пойдете. Сотник на другое село едет. Счастье ваше, что не сам остался с вами, — живыми не довел бы... это он так только говорит — „пальцем не трогать“, а понимать иначе надо... немилосердный он до вашего брата, такой змей лютый — беда!

Покотом мостимось на помості — дримаємо.

У ТЮРМІ. МОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ. ЛУБНИ. НА ЗАСЛАННЯ.

Приказ від сотника — гнати нас до міста пішки. П'ятнацять верстов пішки по морозу під кінним конвоем — поганенько, але ми не журимось. З козаками в нас уже є змова.

Біля волости — купка родичів, знайомих, селян, де-хто плаче. Трохи далі — п'ятеро саней, нехов подорожні коней годують.

Нас оточує коньой, ми прощаємося з людьми й рушаємо. Верстви через півтори — стой!

Один з козаків манівцями погнав до села, а через чверть години до нас уже під'їздили ті п'ятеро саней, що буцім годували коней біля школи.

У саях знайшлись і пиріжки, й сало, і де-кільки пляшок горілки. Почастували ми козаків, підживилися самі й посідали в сані.

— Вот так-то лучше, — завважив Велічко, витираючи губи. А то он, змей, там ест-пьет с панами, а ми сами мучимся и людей мучим... Ну, готово? Рысью... марш!

*

У міській поліції, куди нас привезли, ми приязно попрощались з козаками..

— Это не иначе — недоразумение... Вот Дума соберется — она этого дела так не оставит. Выпустят!

Поліцаї—особливо прості „городовики“—теж здивовані до краю. От тобі й „слобода“: тільки-що повипускали „політику“ і знову сажають... Та ще — кого? не яких-небудь там таємничих ворогів „царя-отечества“, а звичайнісіньких писарів, учителів та простісіньких репаних дялків. Мабуть, якесь „недоразумение“.

Вечір у поліцейській кордегардії надзвичайно веселий. Згадуємо турботу минулого дня, козаків, приставський двір, рудівську смердючу буцегарню й регочемо, немов навісні.

Тільки лягли — знову турбота: досипати — в тюрму.

Околицькими вулицями, під конвоем стражників та якихось розбишацького виду луциперів з здоровними дрючками замість зброї, припхались ми, нарешті, в Прилуцький острог.

Потяглися довгі нудні дні. Найнуднішими стали вони, коли дійшла до нас чутка, що у Москві — повстання.

Якось у неділю, після 11-го грудня, закримів замок.

— У церкву йдіть.

Я пішов, став біля стіни. Дивлюсь — з вівтарних дверей кива мені пальцем під Віталій Тарасевич. Я знав його ще з того часу, як він був попом у Рудівці. Тоді він виписував „Киевские Отклики“ та „Русское Богатство“ і, порівнюючи з іншою сільською інтелігенцією, був людиною поступовою.

— От вам записка й гроші од ваших товаришів... і газету оцю візьміть. У Москві повстання... барикади... забастовка... Від того, чим воно скінчиться, залежить усе надалі.

— А як становище?..

— Не знаю... здається, не дуже добре... прочитаєте.

Число „Киевской Мысли“ (чи „Киев. Слова“ — забув уже) ми зачитали до-щенту. І що-дня, злазючи на вікно, відкілья видко було шматок залізничної колії, напружено прислухались ми, чи тягнеться ще забастовка, чи нема руху на колії.

Коли рух розпочнеться бучно, і нас прийдуть визволяти, — те буде знаком нашої перемоги, а коли буденно підуть погяги, то ознака, що революцію задавлено...

І немов ножем різнув ухо гудок потяга ранком 21 грудня... Задавили!..

*

У тюрмі в справі рудівського комітету сиділо вже чоловіка біля п'ятидесяти.

Днів через три після нас привезли велику партію селян. Захоплені були майже усі, за виключенням двох чи трьох, члени гуртка й багаті селяни, що працювали у комітеті або були близькі до його.

При арешті їх люто били. Пропускали через дві лави, шмагаючи нагаями; били по виду, по голові, валяли на землю, били чобітьми в груди, в живіт.

Предсідателеві суду, Юрченкові, вибили половину зубів та поскли вид, на де-кому з селян стражники в'їжджали верхи у холодну, поганяючи нагаями.

Не обійшлося й без „непорозуміння“. Разом з селянами арештовано двох спритних дукарців, що держучи панську руку, дуже погано поводитися з селянами, особливо під час „усмирення“. Як виявилось опісля, це було результатом помсти; хтось навмисне обговорив їх на допиті.

Тюканням та знущанням стріла їх тюрма. А вони гірко плакали й писали заяву за заявою. Протримали їх днів зо три й випустили.

*

22 грудня нас вивели на етап. На Полтаву. Лічили, перелічували. Нервово бігав по рядах офіцер, викрикуючи, що „кто будет бежать или сопротивляться — того колотъ и рубить“. До вокзалу місили снігову цілину вигоном, збоку бігли ті, що проводили, а стражники тіснили їх кінями.

Станції повні мовчазної тривоги. Нема звичайної метушні. Ми навіть не знаємо, чи справді скінчився страйк, чи може потяг іде силами залізничного батальйону. Конвойні знервовані, злі. Унтер — поляк — причепливий, але команда, здається, співчуває нам.

Один спинається біля мене, пише щось пальцем на запотілому склі і раптом злісно мурмотить крізь зуби:

— А... расстуди... в бога... в начальство... в гроб... в веру...
Погодите ... придет еще и наше время!

У Лубнях потяг стоїть чогось занадто довго.

Десь припинився рух. Унтер послав якусь телеграму, жде відповіді. А потім: — виходи!

Нас забирає лубенський конвой і веде у тюрму.

*

Два місяці — ми у Лубенській „гостинниці“. Школа для неписьменних, відчинені камери, суперечки, розмови, пісні. 12-го січня, здається, тут таки ми мали і „свято“: ще з-за воріт радісно привітала нас жінка одного з товаришів, що тільки-що приїхала з Полтави:

— Поздравляю! Філонова вбито!

Грім оплесків і співи стріли новину.

У лютому нам оголосили вирок „особого совещания при мин. вв. дел“.

Мене (учитель), Балабуху (помічник писаря), Шкоропода (учитель), Гапченка (незможний селянин), Бондаренка Петра (незможний

селянин), Сафрановича (наймит), Нефедя Олександра (середняк селянин), та Тютюнника Олексія (теж середняк) — на північ Тобольської губернії.

З найближчим етапом нас і послали на Полтаву, потім на Київ, а відтіля — прямим етапом на Тюмень, щоб відти вже водою послати „на низ“. Решту селян протримали по тюрмах ще місяців по п'ять, по шість і визволилися вони аж у кінці літа 1906 року.

НОВІ АРЕШТИ. СУДОВІ СПРАВИ

Селянський рух у районі на цьому не спинився.

Увесь 1906 рік літо й зиму йшли підпали панських осель, токів, клунь, кіп.

Де-яка частина панів зразу-ж після забастовки почала спродувати економії: купували дукарі та такі пани, що мали змогу утримувати загін стражників. 1907 року у Рудівці знову почалися арешти по списках, що складала поліція з поміччю чорносотенців.

Знову була арештована більшість тих селян, що вийшли з тюрем 1906 року. Арештовані були Хведось, Потап, Василь Шийка (учитель з селян), Антон Бабенко, — усього, здається, 18 душ, переважно молодих чоловіків та парубків. 14 душ з їх пішли на заслання у глухі степові кутки Оренбурщини.

А 1908 року розпочата була судова справа рудівського селянського комітету. Тобольська жандармерія заарештувала тих з підсудних, що були на засланні, з 30—31 жовтня 1909 року у Лубнях відбулося „особое присутствие“ Харківської суд. палати в цій справі.

Це вже був один з останніх процесів по аграрному рухові на Полтавщині. Притягалося по 125 та 129 ст. п'ять душ: я, Шкоропад, Гапченко, Бондаренко та молодий Дикий (учень, секретар комітету); він був заарештований уже на військовій службі. Присуд був — усім по 1 року цитадели, а Бондаренкові й Дикому, як недорослим, зменшити цей строк на третину.

Селяни — усього 55 душ — здебільшого учасники комітету, виступали свідками з боку оборони. Трималися вони дуже гарно, так що захопили своїм настроєм навіть де-кого з свідків прокуратури. Так, дяк Ч., на суді, ледве стоячи на ногах від переляку, усе-ж рішуче відмовився від тих свідчень, що давав на попередньому слідстві. Прокуратуру підтримували тільки поліцаї, письменники станового та де-хто з панських придворних лизунів.

Найпаскуднішу роль відіграв „ліберальний“ піп Антон Базілевський, — правда, уже з домовини: свідчення його, які були зачитані, за смертю свідка, були такі „одверті“, що й сам жандарський ротмістр не вигадав би кращих. Товариш Георгія Гапона підтримав „честь“ свого однокоритника.

Трохи раніш відбулася судова справа про рух у Товкачівці, по якій арешти були зроблені 1906 року.

В цій справі тов. Кумейко та ще де-кільки чоловіків з свідомого осередку пішли на заслання у Єнісейську губ.

Рух був придушений, але не задавлений. Він вибух знову під більшовицьким проводом 1917 року і в полум'ї громадянської війни дав робітникам та селянам повну перемогу.

*

Ще де-кілька слів про де-кого з селян, що про них згадується у цих уривчастих спогадах.

Бондаренко й Сафранович втекли в Америку і там залишилися.

Гапченко був 1917—18 року головою „комбеда“, завзято нищив панство і 1919 року його розстріляли денікінці. Був головою комнезаму і Антон Бабенко.

Брали участь у радянській боротьбі та будівництві, у комнезамі, у кооперації й ще де-хто з молодих тоді селян. Але більшість — люди, що й тоді були немолодого вже віку, переда у рухові вже не вели: їх заступила молодь.

Не що давно довелося мені знову бути у Рудівці. Селянський актив — це переважно молодь та люди середнього віку, ті, що 1905 року мали по 6, по 8, по 10, по 12 років. Іноді, на зборах, коли оголошувалося кандидатури у президію, або у різні комісії, мені здавалося, немов читають рудівський шкільний журнал 1903, 4-го, 5-го року.

І вони пам'ятають „п'ятий рік“, коротку владу комітету і те, як за ту владу перічили братів та батьків їхніх канчуками, гнали до острогу та на Сибір.

І певно, ті згадки, разом з пізнішими життєвими враженнями вклали свою частку, щоб виробити з них міцних борців за робітничо-селянську владу та свідомих діячів соціалістичного радянського будівництва.